

Tvrđi grad (castrum) Ključ

Krešimir Regan

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

kresimir.regan@gmail.com

SAŽETAK: U radu se na temelju arhivskih i terenskih istraživanja prikazuju ostatci tvrdoga grada (*castruma*) Ključa u istočnoj Hercegovini. Riječ je srednjovjekovnoj utvrdi, tragovi, topografski položaj i povijesni razvitak koje se, u skladu s recentnim istraživanjima, reinterpreteraju te daju na uvid znanstvenoj javnosti. Poput brojnih drugih srednjovjekovnih utvrđenja, niti za Ključ nemamo podatke o vremenu njegova postanka ili graditeljima. No, na povijesnoj važnosti ovo srednjovjekovno utvrđenje dobilo je tijekom prva tri desetljeća XV. st. kada je bilo sjedištem velikoga bosanskog vojvode Sandalja Hranića, a ne manji značaj imao je Ključ i u vrijeme njegova sinovca i nasljednika, hercega Stjepana Vukčića Kosače, koji je u ovom tvrdom gradu također često boravio. Iako su ga različiti autori spominjali u svojim radovima o povijesti Hercegovine, Kosačama i o drugim temama iz srednjovjekovne hercegovačke prošlosti, on je u njima bio znatno skromnije obrađen nego druge hercegovačke utvrde. Zbog toga je osnovni cilj ovoga rada analizom pisanih i slikovnih izvora te postojećih arhitektonskih ostataka pokušati rekonstruirati povijesni razvoj ove utvrde kroz postavljanje nekoliko istraživačkih pitanja. Prvo, tko su bili njegovi graditelji? Drugo, kakav je bio građevinski razvoj ove utvrde? Treće, kakva je bila njegova geostrateška uloga, osobito u vrijeme protuosmanskih ratova šezdesetih godina XV. st.? Te naposljetku, četvrto, kako je izgledala neposredna okolica tvrdoga grada Ključa na prostoru kojega se u izvorima spominju čak dva naselja?

Najbolje sačuvana cjelina ovoga kompleksa Gornji je grad, u sklopu kojega se nalaze dvije veće kule (branič-kula i jugoistočna kula) te ostatci triju manjih ili tzv. lažnih kula. Uz to, gotovo je u izvornoj visini očuvan istočni bedem s glavnim ulazom u Gornji grad. Tvrđi grad Ključ bio je sjedište manje urbane aglomeracije, koja se vrlo vjerojatno sastojala od dvaju naselja ili četvrti. Prvo je podgrađe zvano Podključ. Ono se oblikovalo na strmim padinama jugozapadno od utvrde, nekih stotinjak metara niže od džamije, u predjelu *Stoci*, na mjestu gdje se danas nalazi suvremeno ključko, pretežito vikend-naselje. Drugo naselje ili četvrt oblikovalo se tijekom razvijenoga srednjega vijeka pod imenom Cernica na spoju Dubrovačkoga puta i ceste koja je ovaj put povezivala s tvrđim gradom. Zbog važnosti ovoga naselja potkraj srednjega vijeka, njegovo se ime proširilo i na prostor oko utvrde Ključ, za koju se govorilo da se nalazi u Cernici.

Ključne riječi: Ključ; tvrđi grad (castrum); Sandalj Hranić; Cernica; kasni srednji vijek

 <https://orcid.org/0000-0002-1457-5126> [Krešimir Regan]

 <https://ror.org/00vjz3318> [Leksikografski zavod Miroslav Krleža]

1. Uvod

Na području današnje Hercegovine tijekom razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka podignuto je mnoštvo utvrda. Neke od njih skromnih su dimenzija i jednostavne izvedbe, kao Popovo ili Popov grad, dok se druge, poput Blagaja kraj Mostara ili Viđoškoga grada u Stocu, svojom građevinskom složenosti, veličinom i kvalitetnom izvedbom posebno ističu u mnoštvu drugih utvrđenja te spadaju u sam vrh onodobne europske vojne i rezidencijalne arhitekture. Između ovih dviju krajnosti smjestio se tvrdi grad Ključ. Iako svojim dimenzijama spada među srednje velika hercegovačka utvrđenja, svojim smještajem na kamenim liticama, što se strmo uzdižu na južnim padinama Baba brda, svakako spada među najslikovitija utvrđenja ne samo Hercegovine nego i šire.

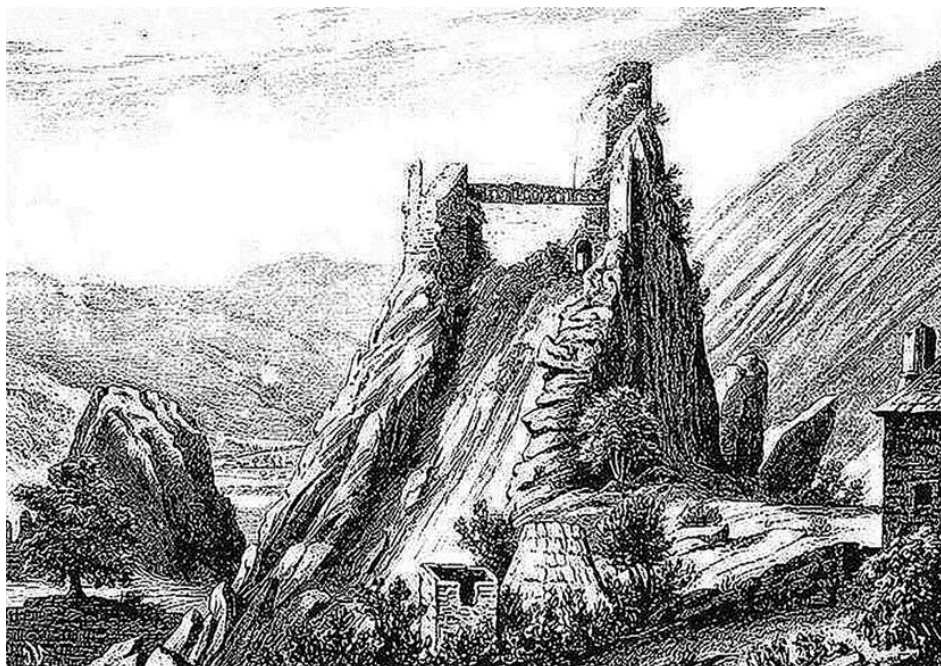
Poput brojnih drugih srednjovjekovnih utvrđenja, niti za Ključ nemamo podatke o vremenu njegova postanka ili graditeljima. No, na povijesnoj važnosti ovo srednjovjekovno utvrđenje dobilo je tijekom prva tri desetljeća XV. st. kada je bilo sjedištem velikoga bosanskog vojvode Sandalja Hranića, a ne manji značaj imalo je i u vrijeme njegova sinovca i nasljednika, hercega Stjepana Vukčića Kosače, koji je u ovome tvrdom gradu također često boravio.

Iako su ga različiti autori spominjali u svojim radovima o povijesti Hercegovine, Kosačama i o drugim temama iz srednjovjekovne hercegovačke prošlosti, on je u tim radovima bio znatno skromnije obrađen nego druge hercegovačke utvrde. Što-

Slika 1. Ključ u pogledu s istoka (Krešimir Regan, 2024.)

Figure 1. Ključ, eastern view

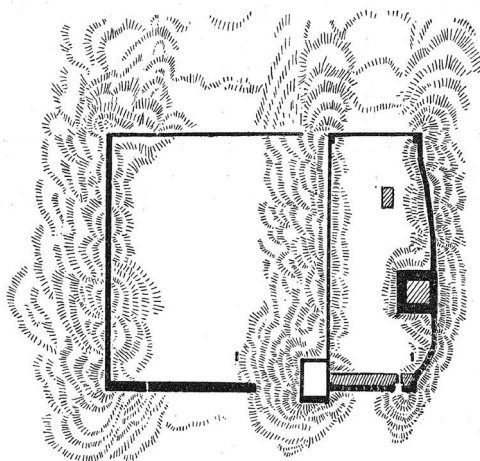
Slika 2. Veduta Ključa u pogledu s istoka, XIX. st. (nepoznati autor)
Figure 2. View of Ključ from the east, 19th century (unknown author)

više, u općim pregledima bosansko-hercegovačkih utvrda, koje su sastavili Ćiro Truhelka i Husref Redžić, tvrdi je grad Ključ izostavljen, iako se u spomenutim izdanjima obrađuju i neke manje značajne utvrde.¹

Zbog toga je osnovni cilj ovoga rada analizom pisanih i slikovnih izvora te postojećih arhitektonskih ostataka pokušati rekonstruirati povijesni razvoj ove utvrde kroz postavljanje nekoliko istraživačkih pitanja. Prvo, tko su bili njegovi graditelji? Drugo, kakav je bio građevinski razvoj ove utvrde? Treće, kakva je bila njegova geostrateška uloga, osobito u vrijeme protuosmanskih ratova šezdesetih godina XV. st.? Te naposljetku, četvrto, kako je izgledala neposredna okolica tvrdoga grada Ključa na prostoru kojega se u izvorima spominju čak dva naselja?

I na kraju uvodnoga dijela dužni smo se u nekoliko riječi osvrnuti na termin tvrdi grad, odnosno lat. *castrum*, koji koristimo u tipološkom određenju ove utvrde. *Castrum* se u srednjovjekovnoj diplomatičkoj građi često spominje. U Bosni i Hercegovini te u Hrvatskoj on se najčešće prevodi kao stari grad, u značenju utvrđenoga

¹ Ćiro Truhelka, *Naši gradovi. Opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Naklada knjižare J. Studnička i dr., 1904.); Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2009.)

Slika 3. Tlocrt Ključa (Stevan R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23/1911, str. 492) / **Figure 3.** Ground plan of Ključ

prebivališta vlastelina građenog na teže pristupačnom položaju posjeda. No, kako u suvremenom jeziku termin grad označava i veće te kompaktno izgrađeno naselje, uključujući i ona stara,² radi izbjegavanja nejasnoća u znanstvenoj se literaturi termin *castrum* stoga prevodi kao tvrdi grad ili u raznim drugim sintagmama s istim značenjem, osnovu kojih čini pojam grad (stari grad, plemićki grad, feudalni grad, biskupski grad itd.).³

2. Pregled pisanih i slikovnih izvora te literature

Najveći dio pisanih povijesnih svjedočanstva o tvrdomu gradu Ključu, njegovu podgrađu i(li) Cernici uglavnom su diplomatska vrela, tj. različite isprave što su ih pretežito sastavljale Kosače ili Dubrovčani, a koje su po svojem sadržaju različiti sporazumi o pravnim poslovima ili gospodarskoj djelatnosti, ali i oni vezani uz svakodnevni život poput liječenja bolesti.

Većina isprava koje se odnose na razdoblje od početka XV. st. sačuvana je u Državnom arhivu u Dubrovniku i tamošnjim arhivskim fondovima, poput fonda »Tužbe kaznenih djela (*Lamenta de criminali*)« i serije unutar njega »Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada (*Lamenta de foris*)«, te u fondu »Razni zapisi Dubrovačke

² grad. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22952> (pristup ostvaren 26. XI. 2022.).

³ grad. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22953> (pristup ostvaren 26. XI. 2022.); tvrdi grad, u: *Leksikon utvrda Hrvatske – srednji i rani novi vijek* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024.), str. 769–770.

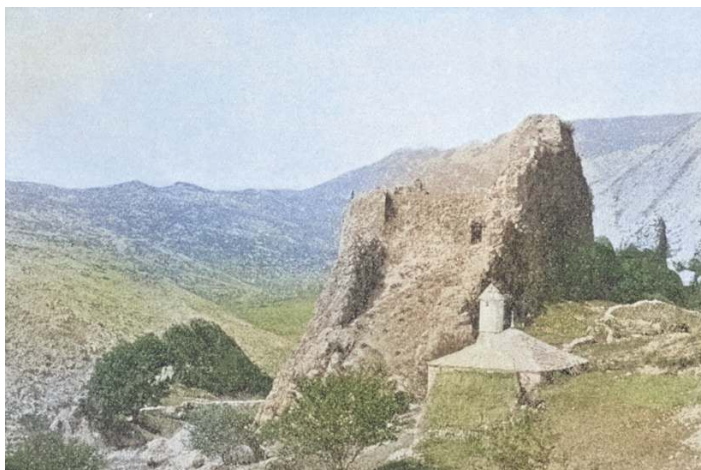

Slika 4. Ključ u pogledu sa zapada 1911. (Stevan R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23/1911/, str. 493) / **Figure 4.** Ključ, western view, 1911.

kancelarije (*Diversa Cancellariae*)».⁴ U manjem broju nalazimo ih objavljene u zbirkama dokumenata te u različitim monografijama i radovima koji se odnose na političku i gospodarsku povijest srednjovjekovnog Huma i Bosne te pojedinih članova obitelji Kosača.⁵

⁴ HR-DADu-21, fond: Tužbe kaznenih djela (*Lamenta de criminali*), serija: Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada (*Lamenta de foris*); HR-DADu-15, fond: Razni zapisi Dubrovačke kancelarije (*Diversa Cancellariae*), 34, fol. 37, 15. II. 1449).

⁵ Šime Ljubičić, *Listine o odnosajih između južnog slavenstva i Mletačke republike*, sv. VI. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1878; Euzebij Fermeđžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 923 usque ad annum 1752*. (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1892); Sima Ćirković, *Stefan Vukčić Kosača* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1964.); Isti, *Historija srednjovjekovne Bosanske države* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1964); Desanka Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države* (Sarajevo: IRO »Veselin Masleša«, 1978.); Mihailo Dinić, *Zemlje hercega Svetog Save*, u: *Srpske zemlje u srednjem vijeku* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1978.); Marko Vego, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, u: *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Svjetlost, 1980); Desanka Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine (Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države* (ur. Enver Redžić), (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1987); Ista, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV – XV)* (Beograd: Historijski institut Beograd, 2007.); Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hrančić Kosača* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.).

Slika 5. Ključ i džamija u pogledu sa sjeveroistoka 1911. (Stevan R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23/1911/, str. 493)

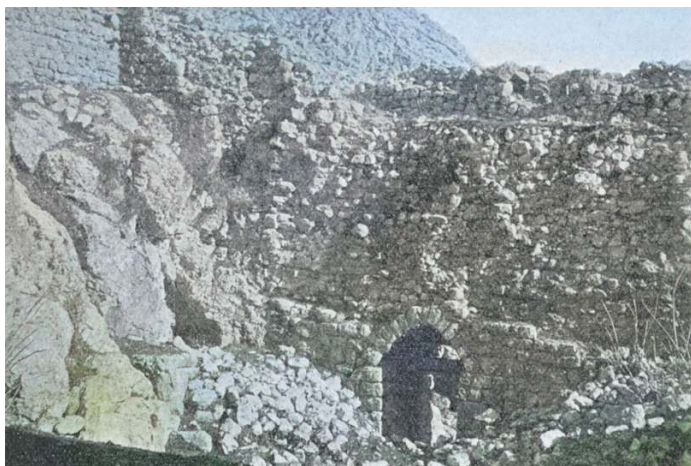
Figure 5. Ključ and mosque, northeastern view, 1911.

Osim pisanih izvora, u istraživanju svakoga tvrdoga grada vrlo značajnu ulogu imaju raznovrsni slikovni izvori o njemu, neovisno o tome radi li se o tlocrtnim (planovi), perspektivnim (vedute) izvorima ili o starim fotografijama.

Među njima najstarija je veduta tvrdoga grada Ključa nastala vrlo vjerojatno u vrijeme uspostave austrougarske uprave nad Bosnom i Hercegovinom (1878–1918). Iako je u vrijeme izrade vedute ova utvrda već bila napuštena, njezina arhitektura bila je na znatno boljem stupnju ušćuvanosti nego što je to danas te nam shodno toj činjenici donosi vrlo važne podatke. Na njoj je Ključ prikazan u pogledu s istoka. Na veduti se jasno prepoznaju dvije glavne cjeline ove utvrde: jezgra na visokoj stijeni koja dominira čitavom vedutom te lijevo od nje utvrđeno podgrađe na nižoj prirodnoj stepenici. Južni bedemi jezgre očuvani su do izvorne visine te se na veduti lijepo raspoznaju otvori puškarnica na prsobranu. Jugoistočna ugaona kula prikazana je kako nadvisuje prsobran južnoga bedema, dok je branič-kula nacrtana očuvana u visini od barem dvije etaže. Posebno je zanimljiv prikaz utvrđenoga podgrađa, gdje se jasno vide njegov istočni i južni bedem očuvani gotovo u svojoj izvornoj visini. Ispred utvrde naziru se ostatci nekadašnjega predgrađa, koje čini džamija Husein-kapetana te dvije kamenom zidane kuće, od kojih je jedna pokrivena strmim četverostrešnim ili šatorastim krovom na četiri vode s dugačkim sljemenom.

Kao vrlo važan izvor za istraživanje tvrdoga grada Ključa pokazuju se njegove najstarije fotografije, objavljene u Stevana R. Delića.⁶ Riječ je o seriji od ukupno

⁶ Za ovu prigodu fotografije je tehnički obradila i pripremila za tisak ilustratorica Marijana Jelić iz Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

Slika 6. Ulaz u Gornji grad Ključa u pogledu s jugozapada 1911. (Stevan R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23/1911/, str. 494)

Figure 6. Entrance to the Upper Town of Ključ, southwestern view, 1911.

šest fotografija utvrde te jednoj fotografiji kule u predgrađu utvrde iz 1911. godine, nastalih nekih tridesetak godina poslije vedute. Ove fotografije su posebno vrijedne jer u doba njihova snimanja ostatci utvrde nisu bili obrasli vegetacijom te se jasno na njima nadziru brojni zidovi, kojih danas više nema. To se posebno odnosi na zidove predgrađa, koji su u Delićevo doba još uvijek bili djelomično očuvani u visini od preko 4 m. Također, Delić nam u ovom radu donosi prvi i vrlo kvalitetan tlocrt tvrdoga grada Ključa, no na njemu nije ucrtao zidove sa zapadne strane jezgre i podgrađa koji su oblikovali terase na toj strani kompleksa, iako su u njegovo doba terase s pripadajućim zidovima bile dobro očuvane.

Nekoliko starih fotografija Ključa također nam donose Novak Mandić Studo i Hivzija Hasandedić u svojim radovima.⁷ Na njima se zorno može pratiti postupno propadanje pojedinih dionica bedema ove utvrde, osobito braništa na južnome bedemu, potom branič-kule te naposljetku jugoistočne kule jezgre.

Naposljetku, kao vrlo vrijedan izvor za istraživanje ostataka ovoga utvrđenja treba još istaknuti nekoliko videozapisa o Ključu, među kojima se po kvaliteti posebno ističe onaj autora Almedina Dohranovića na videokanalu BHmap.⁸

⁷ Novak Mandić Studo, *Gacko kroz vjekove. Prilozi istoriji Gacka* (Gacko: Skupština opštine Gacko, 1985), str. 335–344; Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: Meših Islamske zajednice, El-Kalem, 1990.), str. 198. Fotografija Ključa u Hasandedićevoj knjizi pogrešno je otisnuta kao njezin zrcalni odraz.

⁸ Goran Komar, Ključ, <https://www.youtube.com/watch?v=VotoiclwWBQ> (pristup ostvaren 28. VI. 2024.); Almedin Dohranović, Ključ stari grad – Gacko, https://www.youtube.com/watch?v=TL_

Za istraživanje tvrdih gradova, osobito njihove arhitekture, jednako su važni opisi njihovih ostataka u literaturi, osobito u onoj najstarijoj. Razlog tome leži u činjenici da su njihovi bedemi i kule u vrijeme nastanka tih prvih opisa bili na znatno boljem stupnju ušćuvanosti nego što su to danas, te su nam u njima prikazani mnogobrojni arhitektonski detalji kojih danas, gotovo stoljeće kasnije, više nema. Iako je tvrdi grad Ključ opisan u više radova i monografija u kojima se obrađuje obitelj Kosača ili povijesna Hercegovina,⁹ za istraživanje njegove arhitekture relevantna su tek dva opisa.

Prvi opis tvrdoga grada Ključa nalazimo u znamenitome putopisu osmanskoga putopisca i diplomata Evlije Čelebija, koji ga je 1664. godine obišao i potom opisao tijekom svog proputovanja istočnom Hercegovinom.¹⁰ Iako je ovaj Čelebijin opis vrlo kratak, on nam je vrlo značajan jer nam jasno prikazuje izgled ovoga utvrđenja u XVII. st., u vrijeme kada je ono još uvijek bili u funkciji važnoga osmanskog uporišta u istočnoj Hercegovini.

Grad Ključ. Jedan grad Ključ ima i na obali rijeke »Tuz« između Smedereva i Beograda. On je strmenit grad. Ali ovaj Ključ nalazi se u Hercegovini. Podigli su ga hercegovački banovi, a osvojio ga je Ahmed-paša Hercegović (Herceoghlu). Po zakonu Sulejman-hana on je somen (has) hercegovačkog paše. Upravitelj mu je (pašin) vojvoda. To je ugledan kadiluk u rangu kadiluka od 150 akči. Ima spahijskog čehaju (kethuda jeri), janičarskog serdara, gradskog zapovjednika (kal'a dizdari), gradsku posadu, tržnog nadzornika (muhtesib), načelnika grada (šehir kethuda), haračkog povjerenika (haradž-emin), gradskog arhitekta (mimaraga) i priličan broj prvaka i uglednih ljudi. Oblik grada – To je čudan grad koji se nalazi na manjoj litici malenog brežuljka između dva visoka brda. Ima dvoje do neba visoke kule i dva topa, a sav je sazidan od klesanog kamena u obliku petougla; nema opkopa, a ima jednu kapiju, koja je okrenuta pre-

caNPbyy4 (pristup ostvaren 28. VI. 2024.).

⁹ Šefik Bešliagić, *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1985., str. 52–54; Novak Mandić Studo, *Gacko kroz vjekove*, str. 207–215; Tihomir Glavaš, Anđelko Zelenika, Ključ, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3 (Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988.), str. 147; Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: Mešihat Islamske zajednice, 1990.), str. 199–200; Dijana Pinjuh i Anđelko Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak*, Zagreb 2023., str. 173–176; Odluka o proglašenju nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine za Histo-rijsko područje – Stari grad Ključ i Ključka džamija (Džamija Ajnebeg–dede, Džamija ključkih kapetana ili Starica) sa haremom u Ključu kod Gacka, Komisija/Povjerenstvo za Očuvanje Nacionalnih Spomenika, 2006. godina, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2565 (pristup ostvaren 5. III. 2023.)

¹⁰ Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (Sarajevo: IRO »Veselin Masleša«, 1979), str. 37. O novim istraživanjima Evlinijog putopisa vidi još: Marta Andrić, Polazište hrvatskog prijevoda Putopisa Evlije Čelebija, *Filologija*, 71(2018), str. 1–23.

ma jugu, i dvanaest potijesnih pločama pokrivenih kuća, malu džamiju, cisternu i skladište žita.¹¹

Drugi važan opis ruševina Ključa imamo s početka drugoga desetljeća XX. st., kada je njegove ruševine obišao i vrlo detaljno opisao Stevan R. Delić 1911. godine.¹²

Sazidan je pri strani pod Rudim brdom (1167 m), ogrankom Babe planine (1737 m), na uzdignutoj uzbrdici kao i čitavo selo pred njim. Opručile se tim pristrankom tri visoke, dugačke stijene, kao zidozi zaoštrena šljemena, uporedno od istoka k zapadu, rušeći se naglo u duboku jarugu »Rijeke«, kojom otječe voda u Ponor, kad užasnom tutnjavom za velikih kiša i kopnje snjegova proključa iz Viline pećine. Od tih kosa, koje narod zove linje, dvije se pružaju uzvišenijim pristrankom, a treća nižim; prve dvije zatvaraju gornji, a niža donji grad. Visina toga stjenovitog zida (kosâ) različita je, kao i debljina. Počima oštračem, prelazi u debljinu i tako se jednako izmjenjiva, dok se velikom strminom i oštrinom ne suvra u spomenutu jarugu, s koje je strane skoro i nemoguć ulaz uz te »provalije« – kako ih narod zove – osobito gornje. Najveća je visina srednje kose nadnesene nad dônjim gradom, kao i od zapada nad jarugom. Sjeverna se pruža u razmaku 60–80 koraka, uporedno sa položajem Rudog brda, a debljina joj je stijene 2–6 m, visina 5–8 m i šire. Taj je razmak otegnuta ravnica – »liva-da« zvana, po kojoj ima vrtova i pojata; na zapadu se naglo ruši k jarugi Vilinske pećine, do koje se može spuzati tom strminom samoga osutog kamenjem i pjeska, a da se i ne obilazi putem s južne strane istog grada. Tu strminu zovu »Šuplji val«.

Ove se tri prirodne zidine zatvorene od istoka i zapada umjetnim zidom – to je grad Ključ.

Istočni zid gornjega grada unesen je među usporedne stijene. U njemu su vrata skoro do sjeverne stijene. Sveden je otvor 1,70 m visok u debelom zidu, u koji su uneseni kameni dovratnici i u sredini debljine toga otvora uokviren je prolaz 80 cm širok i preko 1 m visok, nad kojim je šupljina luka 50 cm visoka. Iza dovratnika je unutrašnjost kao i spoljašnost šira: spoljašnost 1,45 m, unutrašnjost 1,15 m, te je prolaz kroz vrata dugačak: 2 m do dovratnika, 20 cm debljina dovratnika i 1,28 m iza dovratnika – u svemu 3,48 m, a to je debljina istočnog zida, koji je ispod vrata deblji, koso se spuštajući k zemlji. Ispred dônjeg prijekog praga je zasječena strmina i do nje-

¹¹ E. Čelebi, *Putopis*, str. 453.

¹² Stevan R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23 (1911), str. 485–502.

ga su u litici usječeni basamaci, kojima se penje i prolazi između uzidanih pragova u grad, gdje se iza njih poznaju povelike jame u zidu, u koje su ulazile grede pri zatvaranju vrata.

Unutrašnjost je grada otegnuta ravnica. 51 m dugačka, 19,2 m široka, strmo oborena k vratima, da ova ostaju kao u jami i ne vide se sa zapadnog dijela grada. Pri ulazu sa desne je, sjeverne strane, u kamenu isklesana stolica; dalje od nje k zapadu, na najvišem grebenu stijene, masivna, četvrtasta kula – tabija. Tu su topovi stajali. Na nju se je sada teško uspesti. S polja je obuhvaća stijena – sjevernu stranu, te su joj ostale tri u gradu. Visinom nadmašiva cio grad, a diže se skoro po sredini sjeverne kose. Debljina joj je zida 1,8 m, a dužina četvore stranice 8 m.

Južno od vrata, nad najvećom strminom srednje kose, diže se na skoro uspravnoj stijeni u četvrt otegnuta kula – tamnica. Iznesena je širinom od 3.4 m prama istoku izvan prednjeg gradskog zida, a tako i na jug duljinom od 7 m izvan kose, kako se to vidi na slici 8. Ovo je bez dvojbe kula stražara ili vojvodin stan, no narod je zove tamnicom. čemu je služila turskog vremena. Pri dnu je bio tajni izlaz u donji grad, dok se do nje i prama njoj na sjevero–istočnom uglu, odmah poviše vrata, poznaju oburvane zidine, valjda od male kake stražare. 1 m širine, 2 m debljine. Zovu ih »tabijama«, pripovijedajući, da su ovakve bile na sva četiri ugla gradska sa malim topovima bez kola.

Puškarnice se opažaju i u tabije, koja je izumom baruta i upotrebom topova zasuta, a prije je jamačno bila kula. U nju se ne može uljeći.

Osim tih kula u gradu je još 3 m široka i 4 m dugačka, zasuta čatrnja zapadno od tabije, te nekake razrované zidine između čatrnje i tamnice – valja od kakve još zgrade.

Zidovi su u kula bili jaki i debeli, a prednji je bedem zidan u debljinu do 3,5 m. Ta se je debljina dizala do 4 m visine iznad vrata. Tu se zid sužavao i činio hodnik za braniocce grada i dizao se je tanji zid od 1 m debljine, u kome je bio niz puškarnica u visini od 50 cm nad hodnikom. Puškarnice su nejednaka oblika; ima ih pukotnih, rupastih i na šljemenast prozor. Ovaj se zid s puškarnicama u istoj debljini savija iza male »tabije« i popunjavanja stijene sa sjeverne strane, gdje je velika tabija. Zapadni i južni zid debeo je 80 cm, s koje strane valjda nije bilo opasnosti od neprijatelja. Zidan je u dva reda kamenja i unutrašnjost je popunjena smjesom kamenja i pijeska. Ova se smjesa učvrstila i okamenila, te se dobro drži, dočim je dvojno kamenje opalo. Ovo se vidi i na kulama. Tim je kamenjem zaista i unutrašnjost grada i oko grada, – sve se je survalo, kao i zapadni zid, pa se ne znaju puškarnice.

Penjanje i veranje po gradu veoma je tegotno, kao i ulaz u nj'. Nasip, koji je valjda vodio do kapije, survan je, te su vrata ostala visoko u zidu nad jakom strminom liticâ. Sada se vere pobočnom stijenom; provlači se kroz procjep 1.4 m širok i preko 2 m visok, i puže se 2,2 m kosom kamenom gredom do vrata.

Dônji je grad mnogo niži i skoro jednake duljine, no dvojinom širine od gornjega. u njemu je sve oburvano, te se prilično raspoznaju samo zidine zgrada na jugoistočnoj strani. S juga je zaštićen visokim, strmim stijenama, popunjenim zidom. Zid ga je zatvarao i s istoka i zapada, dok se od sjevera nadnosila stjenovita, srma kosa gornjeg grada.

Zidan je čvrsto kao i gornji grad, no od zapadne je strane mnogo pristupačniji neprijatelju, nego li gornji. S toga su uvale među uporednim kosama obiju gradova zatvarala po nekoliko zida, spuštajući se u razmaku jedan ispod drugoga do u provalije. Kapija mu se nije sačuvala, no ulaz je bio sa sjevero-istočne strane, kao i danas; iz njega je desno dugačka kamena stolica – upravo ispod tamnice. U pogibelji se bježalo nadnesenom kosom i ulazilo tajnim prolazom u gornji grad.

Pred gradom je džamija, za koju vele da je bila crkva. Popravljajući je 1905. god. odvalili su dovratnik s natpisom, koji je bio okrenut u unutrašnjost zida.¹³

Na ruševine Ključa također se ukratko osvrnuo Hamdija Kreševljaković u svojem prikazu starih hercegovačkih utvrda.

Grad Ključ se nalazi u Gatačkom srezu više Cernice. On je u prvom redu imao da kontroliše najvažniji hercegovački drum koji je vodio od Dubrovnika preko Trebinja, Gacka, Čemerna i Foče. Ostaci grada nalaze se na obronku Babe planine, pri strani pod Rudim brdom. Grad se dijelio na gornji i donji, a spajala su ih tajna vrata. Imao je izgled pravougaonika. Na gornjem gradu bile su dvije kule, od kojih je jedna služila kao tabija a druga kao tavnica. Evlija Čelebija je dao tačan opis grada i veli da je grad izgrađen od tesana kamena, na pet uglova sa dvije kule. Pred Ključem na glavici Čučenici nalazi se stećak Radone Ratkovića koji za sebe kaže da »pogibe pod gradom Ključem«. Ovo je jedini grad kod nas čije je ime uklesano na jednom stećku.¹⁴

¹³ S. R. Delić, Dva stara natpisa, str. 492–496.

¹⁴ Hamdija Kreševljaković, Stari hercegovački gradovi, *Naše starine*, 2 (1954), str. 19–20.

3. Povijest

Poput brojnih drugih srednjovjekovnih utvrda, ni za tvrdi grad Ključ ne znaju se vrijeme gradnje i njegov graditelj. U izvorima se prvi put spominje tek krajem 1410., odnosno početkom 1411. godine kao mjesto sastavljanja isprave kojom je Sandalj Hranić za 5000 dukata prodao Mlečanima tvrdi grad Ostrovicu kraj Skradina u Dalmaciji te im ustupio svoja vlastelinska prava nad Skradinom.¹⁵

U vrijeme prvoga spomena nalazio se na području srednjovjekovne Gatačke žup(anije) u oblasti Travuniji ili Trebinju, koja je početkom XV. st. bila u sklopu veleposjeda obitelji Kosača.¹⁶ Nadzirao je Drinsku (*via Drina*) ili Trebinjsku cestu (*via Tribigne*), važnu srednjovjekovnu prometnicu koja je preko današnje istočne Hercegovine povezivala Dubrovačku Republiku sa srednjovjekovnom Srbijom.¹⁷ Štoviše, ta se prometnica u pojedinim dubrovačkim dokumentima naziva još i Ključkom cestom (*via de Cluzi*).¹⁸

Postoji tri glavne teze o tome kako se Ključ našao u rukama Kosača. Prema prvoj, sagradio ga je Vlatko Vuković (? – 1403), nakon što mu je bosanski kralj Tvrtko I. Kotromanić ili njegov nasljednik na prijestolju Dabiša prepustio upravu nad Gatačkom županijom.¹⁹ Prema drugoj tezi, podignuo ga je Sandalj Hranić (oko 1370 – 1435) nakon što je poslije smrti strica Vlatka Vukovića 1403. godine naslijedio obiteljsku baštinu.²⁰ Prema trećoj tezi, Kosače su ga naslijedile kao miraz Sandaljeve majke Ane.²¹

¹⁵ Š. Ljubičić, *Listine o odnosajih*, sv. VI., str. 147–149; E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj*, str. 183.

¹⁶ Đuro Tošić, *Trebinjska oblast u srednjem vijeku* (Beograd: Historijski institut SANU, Posebna izdanja 30, 1998.), str. 14–17.

¹⁷ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, str. 92–93, 118–119; Mihailo Dinić, *Zemlje hercega Svetog Save*, u: *Srpske zemlje u srednjem vijeku* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1978.), str. 245; D. Kovačević-Kojić, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, str. 175–176; Ista, *Gradski život u Srbiji i Bosni*, str. 148, 155, 171–172.

¹⁸ E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, str. 269, bilj. 952.

¹⁹ Pejo Čošković, Kosače, Vlatko Vuković, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7 (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.), str. 660–661; E. Kurtović, Kosače, Sandalj Hranić, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7 (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.), str. 661–662.

²⁰ U svom radu Vego je gradnju utvrde smjestio krajem XIV. st. zbog toga što je smatrao da je tada Sandalj Hranić naslijedio obiteljsku baštinu od svog strica. No to je nemoguće jer je Vlatko Vuković umro 1403. godine. Ovaj pogrešan podatak prenosi i Šefik Bešliagić u svom djelu o kamenim stolicama srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države* (Sarajevo: Svjetlost, 1957.), str. 55–56; Š. Bešliagić, *Kamene stolice*, str. 52; Pejo Čošković, Kosače, Sandalj Hranić, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7 (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.), str. 661.

²¹ Marko Vego, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, str. 459.

Slika 7. Dvorište Gornjeg grada u pogledu sa zapada 1911. (Stevan R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23/1911/, str. 494)

Figure 7. Courtyard of the Upper Town, western view, 1911.

Neovisno o tome kako su Kosače stekle Ključ ili tko ga je sagradio, za vrijeme Sandalja Hranića on se spominje u izvorima kao mjesto u kojem je Sandalj često boravio i u kojem se nalazila njegova kancelarija s arhivom (1423., 1425., 1426., 1431).²² Štoviše, vrlo su ga vjerojatno upravo u njemu zatekli bolesnoga dubrovački liječnici 1425. godine i pružili mu potrebnu skrb.²³ O važnosti Ključa u vrijeme Sandalja Hranića također svjedoče ostatci čak dviju kamenih stolica, od kojih se jedna nalazi u samoj utvrdi, a druga izvan nje, ali u neposrednoj blizini.²⁴ Zanimljiv je i nadgrobni stećak njegova vazala Radonje Ratkovića, s natpisom koji nam govori da ga je ovaj plemić poginuo pod tvrdim gradom Ključem za svog gospodara.²⁵

Status važne utvrde Ključ je zadržao i u vrijeme njegova nasljednika, Stjepana Vukčića Kosače.²⁶ Upravo u njemu Stjepan vodi pregovore s Dubrovčanima 1435. godine oko priznavanja njihovih povlastica, koje su u uživali u vrijeme njegova strica Sandalja Hranića.²⁷ I dva desetljeća kasnije Ključ uživa taj status. Upravo u njemu

²² M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, str. 55; N. Mandić Studo, *Gacko kroz vjekove*, str. 79–80, E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, str. 267–269, 327–328, 389, 431, 435, 438.

²³ E. Kurović, *Veliki vojvoda bosanski*, str. 325–327, 435.

²⁴ Š. Belagić, *Kamene stolice*, 53–55.

²⁵ Iz spomenutog stećka nije jasno u kojim je okolnostima i kada spomenuti plemić poginuo. Temeljem crteža dva konjanika koji se bore, pretpostavlja se da je Radonja Ratković mogao stradati između 1404. i 1415. godine u turniru ili u dvoboju kao Kosačin predstavnik, odnosno vazal. Godine 1960. ovaj je stećak premješten u Beograd na Kalemgdanu u stalnoj vanjskoj postavi Vojnog muzeja. M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima* str. 383; N. Mandić Studo, *Gacko kroz vjekove*, str. 207–214.

²⁶ D. Kovačević-Kojić, *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV – XV)*, str. 148.

²⁷ S. Ćirković, *Stefan Vukčić Kosača*, str. 14–15.

Slika 8. Donji grad u pogledu s istoka 1911. (Stevan R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23/1911/, str. 497) / **Figure 8.** Lower Town, eastern view, 1911.

herceg Stjepan 1455. godine rješava pravna pitanja vezana oko udaje članice dinastije Lichenstein za njega.²⁸ Kada je dubrovački izaslanik Bartol Gučetić bio 1461. upućen iz Dubrovnika u diplomatsku misiju u hercegove zemlje, dobio je jasan naputak da staroga hercega potraži u Blagaju, Humu ili u Ključu.²⁹

Istaknutu ulogu ovo je utvrđenje imalo u vrijeme osmanske navale na hercegovce posjede od 1463. godine nadalje, kada je upravo iz njega pružen značajniji otpor osmanskoj okupaciji. Iako su ga već u proljeće 1463. godine Osmanlije zaposjeli u prvoj navali na zemlje hercega Stjepana Vukčića Kosače i Bosnu, ta je okupacija bila kratka vijeka budući da je Ključ već u srpnju 1463. oslobodio njegov sin Vlatko Hercegović Kosača.³⁰

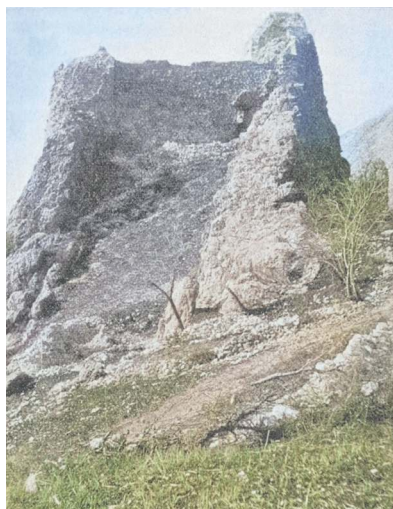
No u srpnju 1465. obnovljeni su osmanski napadi na zemlje Kosača.³¹ Iako su Osmanlije već tada uspjeli osvojiti velike dijelove današnje istočne i središnje Hercegovine, uključujući i Blagaj kao najvažniju utvrdnu srednjovjekovnoga Huma, posada Ključa odbila se predati te je, u potpunom okruženju, uspijevala braniti ovu utvrdnu najkasnije do 1468. godine, kada ga zaposjeda osmanski vojskovođa Ahmet ili

²⁸ Isto, str. 218.

²⁹ Isto, str. 248.

³⁰ E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, str. 25; Marko Vego, *Ljubuški. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, sv. 5 (Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu, 1954.), str. 6; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1959.), str. 39; S. Ćirković, *Stefan Vukčić Kosača*, str. 254; Isti, *Historija srednjovjekovne Bosanske države*, str. 330; Krešimir Regan, *Bosanska kraljica Katarina. Pola stoljeća Bosne (1425–1478)*, (Zagreb: Naklada Breza, 2010.), str. 28–29.

³¹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 44–45; Đ. Tošić, *Trebinjska oblast*, str. 133–134.

Slika 9. Gornji grad u pogledu s istoka 1911. (Stevan R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23/1911/, str. 496)

Figure 9. Upper Town, eastern view, 1911.

Ahmed, kojega pojedini autori dovode u svezu s Ahmed-pašom Hercegovićem, sinom hercega Stjepana.³² S obzirom na to da se Ključ ne spominje kao osmanski posjed u popisu vilajeta Hersek (Hercegovina zemlja) iz 1469. godine, moguće da je otpor u toj utvrdi trajao još neko kraće vrijeme ili da je utvrda u tim sukobima teže stradala te privremeno bila napuštena.³³ Prema predaji, u opsadi Ključa stradali su Meho, Huso i Haso, od kojih su potjecali ključki Begovići (prema begovskom naslovu Huse), Hasići i Mehići.³⁴ Izglednije je da je utvrda u tim borbama stradala, jer se ona u putnim zabilješkama europskih diplomata iz 1533. i 1574. godine spominje kao napuštena utvrda.³⁵ No, zbog svog položaja na važnoj prometnici, Osmanlije su prije 1580. godine obnovili Ključ.³⁶

³² Šabanović pad Ključa široko datira između srpnja 1466. i svibnja 1468. godine. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 44; S. Ćirković, *Historija srednjovjekovne Bosanske države*, Š. Bešlić, *Kamene stolice*, str. 52; Đ. Tošić, *Trebinjska oblast*, str. 133. Prema Stevanu Deliću i Hamdiji Kreševljakoviću, Osmanlije su osvojile Ključ tek 1479. godine. Nije jasno u kojem izvoru su oni našli ovaj podatak. S. R. Delić, Dva stara natpisa, str. 52; Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Svjetlost, 1980), str. 221; H. Hasandedić, *Muslimanska baština*, str. 197; Radmilo B. Pekić, Cernica u doba Kosača, *Hercegovina*, (2017) 3, str. 96.

³³ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 137, 142.

³⁴ H. Hasandedić, *Muslimanska baština*, str. 197.

³⁵ N. Mandić Studo, *Gacko kroz vijekove*, str. 335–344; http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struc=6&lang=1&action=view&id=2565 (pristup ostvaren 26. VI. 2024).

³⁶ N. Mandić Studo, *Gacko kroz vijekove*, str. 335–344; http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struc=6&lang=1&action=view&id=2565 (pristup ostvaren 26. VI. 2024).

Slika 10. Kula ključkog kapetana 1911. (Stevan R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23/1911/, str. 498) / **Figure 10.** Tower of the Ključ captain, 1911.

Prema Čelebiji, za osmanske je vladavine Ključ bio utvrđeno sjedište cerničkoga kadiluka,³⁷ no suvremena istraživanja odbacuju taj navod i prikazuju ga tek kao posjed hercegovačkoga paše pod upravom njegova vojvode u prvim godinama osmanske uprave nad istočnom Hercegovinom.³⁸ U upravno-teritorijalnome smislu, isprva se nalazio na teritoriju nahije Gacko i blagajnskoga kadiluka vilajeta Herceg i potom Hercegovačkoga sandžaka (osnovan 1469/70), a od prije 1532. godine bio je u sastavu kadiluka Cernica.³⁹

Na geostrateškoj važnosti tvrdi grad Ključ ponovno je dobio za vrijeme Velikoga (Bečkog) rata za oslobođenje ili Morejskoga rata (1684–99), tijekom kojega je postao pograničnom utvrdom prema Mletačkoj Republici nakon što su Mlečani tijekom ovoga rata zaposjeli velike dijelove današnje Hercegovine.⁴⁰ Stoga ne čudi da je postao sjedištem kapetanije, ukinute 1835. godine.⁴¹ Starija su istraživanja osnutak kapetanije datirala najkasnije do 1740. godine, dok novija njezinu uspostavu pomiču

³⁷ E. Čelebi, *Putopis*, str. 453–454.

³⁸ E. Čelebi, *Putopis*, str. 453; D. Pinjuh i A. Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija*, str. 173.

³⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 139–142, 192.

⁴⁰ *Hrvatski povijesni atlas*, ur. Vlatka Dugački i Krešimir Regan, (Zagreb: leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2018.), str. 170–171, karta: Hrvatska 1463–1471.; D. Pinjuh i A. Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija*, str. 174.

⁴¹ H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni*, str. 12, 220–221; D. Pinjuh i A. Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija*, str. 174.

Slika 11. Ključ u pogledu s istoka iz Cernice (K. Regan, 2024.)

Figure 11. Ključ, eastern view from Cernica

na početak XVIII. st., odnosno prije 1705. godine.⁴² Ta je kapetanija obuhvaćala čitav teritorij cerničkoga kadiluka, koji se prostirao na širem području naselja Bileće i Gacko. Nasljedni kapetani Ključke kapetanije bili su članovi begovske obitelji Tanović, koji su u podgrađu ključke utvrde imali svoju kulu i odžak.⁴³

I nakon ukidanja kapetanije u tvrdome gradu Ključu nalazila se osmanska posada, koja je trajno napustila ovo utvrđenje između izbijanja bosanskohercegovačkoga ustanka 1875. godine, te austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.⁴⁴ Od tada su zidovi Ključa prepušteni zubu vremena. Takvo stanje održalo se do 2005. godine, kada je Ključ proglašen nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.⁴⁵

S povijesti Ključa nerazdvojivo je vezana prošlost njegova podgrađa ili predgrađa. U literaturi se ona naziva Podključ,⁴⁶ dok se u dokumentima spominje kao *subtus unum castrum vocatum Clue* (1434), *de Sotochue* (1449), *civitate Cluz cum castris*

⁴² H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni*, str. 19.

⁴³ H. Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni*, str. 221–222.

⁴⁴ D. Pinjuh i A. Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija*, str. 174; http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2565 (pristup ostvaren 26. VI. 2024).

⁴⁵ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2565 (pristup ostvaren 26. VI. 2024).

⁴⁶ Š. Bešliagić, *Kamene stolice*, str. 52; Desanka Kovačević–Kojić, *Gradska naselja*, str. 118–119.

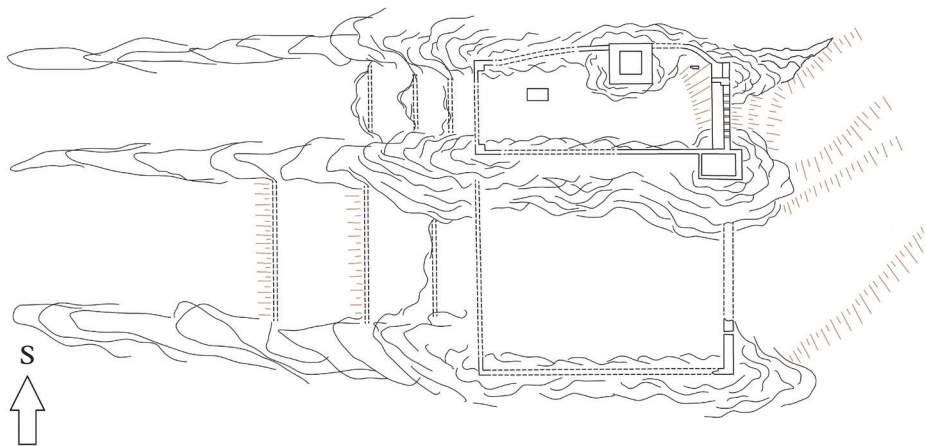
Slika 12. Ključ u pogledu s istoka (K. Regan, 2024.) / Figure 12. Ključ, eastern view

et pertinentis suis (1454) i *sub Cluc, castrum herceg* (1466).⁴⁷ Dok iz tri spomenute isprave razaznajemo tek geografsku lokaciju ovoga naselja kao podgrada tvrdoga grada Ključa, po kojem nosi svoje ime, o statusu toga naselja indirektno nam govori tek isprava aragonskoga i napuljskoga kralja Alfonza V. iz 1454. godine, iz koje se može iščitati da se ključko podgrada nalazi u skupini značajnijih utvrđenih hercegovih naselja.⁴⁸

No usporedno s ključkim podgrađem u istom se prostoru javlja još i naselje Cernica, koja će se tijekom prve polovice XV. st. razviti u značajno gospodarsko sre-

⁴⁷ HR-DADU-21, fond: Tužbe kaznenih djela (*Lamenta de criminali*), serija: Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada (*Lamenta de foris*), 10, fol. 254, 21. VIII. 1434.; Ibid., 33, fol. 351, 3. VI. 1466; HR-DADU-15, fond: Razni zapisi Dubrovačke kancelarije (*Diversa Cancellariae*), 34, fol. 37, 15. II. 1449; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*, str. 119, bilj. 45; M. Vego, *Tri povelje o posjedima*, str. 452–486.

⁴⁸ U ispravi iz 1454. jasno su istaknute dvije skupine naselja na području hercegovine. Naselja u prvoj skupini određena su kao »gradsko naselje [...] s utvrdom i onime što mu pripada« (*civitate [...] cum castris et pertinentiis suis*), dok se druga skupina vodi kao »gradsko naselje [...] s onime što mu pripada« (*civitate [...] cum pertinentiis suis*). Mada je danas teško razlučiti kriterije po kojima je autor isprave iz 1454. godine napravio distinkciju između pojedinih naselja na području hercegovih zemalja, ono što je sigurno jest da se na području njegove vladavine postojale dvije vrste gradskih naselja, te da se Ključ vodio u skupini značajnijih naselja neovisno o tome da li su ona u cijelosti bila opasana bedemima, poput Herceg Novi ili Počitelja na Neretvi, ili su bila štićena snažnim utvrđenjem (Proložac, Risan, Vrgorac). M. Vego, *Tri povelje o posjedima*, str. 481–482; Dubravka Latinčić i Krešimir Regan, *Tvrdi grad Proložac* (Badnjevica), u: *Mislina i pogledima s harnošču Mati Ujeviću* (1901. – 1967.), ur. Marija Jović, Krešimir Gudelj i Josip Lasić, (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2023.), str. 484–485.

Slika 13. Ključ – tlocrt (K. Regan, J. Brezni, 2024.) / **Figure 13.** Ključ – ground plan

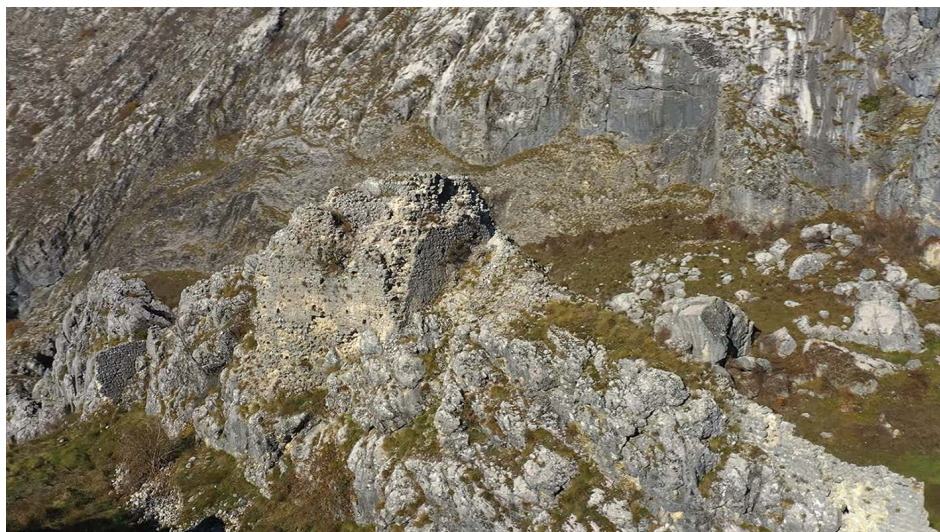
dište toga dijela današnje istočne Hercegovine. Zahvaljujući smještaju na Drinskom (*via Drina*), Dubrovačkom (*via Ragusa*) ili Trebinjskom putu (*via Tribigne*), važnoj srednjovjekovnoj prometnici koja je preko današnje istočne Hercegovine povezivala Dubrovačku Republiku i srednjovjekovnu Srbiju, te trgovini raznovrsnim kožama i voskom,⁴⁹ Cernica se tijekom druge polovice XIV. i prve polovice XV. st. razvila u značajno trgovačko središte ovoga dijela Bosanskoga Kraljevstva. U njoj je najkasnije tijekom treće četvrtine XIV. st. bila uspostavljena carinarnica, koja se prvi put spominje 1368. godine,⁵⁰ a prije 1378. godine Cernica se spominje u statusu trga.⁵¹

U to vrijeme na području Cernice živjelo je ili djelovalo mnoštvo trgovaca, čija su zaduženja prelazila preko 100 dukata. U doba Sandalja Hranića i Stjepana Vukčića Kosače kao takvi spominju se knez Vučeta Radmilović zvan Terzić (spominje se 1426–48), Ostoja Dabižinović (spominje se 1426–30), Vladoje Tasovčić (spominje se 1449), Vukac Miokapović (spominje se 1446–47), Butko Tasović (spominje se 1439–49), Radan Tvrdisalić (spominje se 1446), knez Dobrivoje Ratković (spominje se 1426), Dobrovuk Ratković, Vukac Bokčić, Mirko Pribinić zvani Kladorup, Radma-

⁴⁹ D. Kovačević–Kojić, *Gradska naselja*, str. 92–93, 118–119; Ista, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, str. 175–176; Ista, *Gradski život u Srbiji i Bosni*, str. 148, 155, 171–172; D. Pinjuh i A. Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija*, str. 175, bilj. 681.

⁵⁰ M. Vego, *Naselja bosanske*, str. 26; D. Kovačević–Kojić, *Gradska naselja*, str. 44; Ista, *Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države*, str. 175–176.

⁵¹ M. Vego, *Naselja bosanske*, str. 26; D. Kovačević–Kojić, *Gradska naselja*, str. 52; Ista, *Gradski život u Srbiji i Bosni*, str. 148.

Slika 14. Branič-kula Ključa (A. Dohranović, 2023.) / **Figure 14.** Ključ, defensive tower

nići, Radosalići te naposljetku Nikola Rašković Drobnjak (spominje se 1453).⁵² Osim njih, u Cernici je djelovala još i dubrovačka kolonija trgovaca.⁵³

Status trga Cernica je zadržala i za osmanske vladavine, o čemu svjedoči defter – prvi popis Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine,⁵⁴ a na važnosti je osobito dobila kada je prije 1532. godine postala središtem kadiluka Cernica u sklopu Hercegovackoga sandžaka.⁵⁵ Prema Evliji Čelebiji, u XVII. st. u njoj se nalazila »džamija, šest mesdžida, medresa, dvije osnovne škole, tekija, han, hamam, osamnaest dućana i 350 pločama pokrivenih kuća bez vinograda i vrtova«.⁵⁶ U isto vrijeme Evlija pod Ključem spominje istoimeno naselje, koje je u to vrijeme brojalo »dvanaest kuća pokrivenih pločama, malu džamiju i skladište žita«.⁵⁷

⁵² D. Kovačević–Kojić, *Gradska naselja*, str. 176; E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski*, str. 343–344, Radmilo Pekić, Zadužbina Jelene Lazarević u Hercegovini, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XLIV/1 (2014), str. 371–384, Esad Kurtović, Vlasi Drobnjaci i stećci (Crnice o Nikoli Raškoviću i njegovim nasljednicima), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 44 (Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Akademija nauka i umjetnosti BiH, 2016), str. 303–316; R. B. Pekić, Cernica u doba Kosača, str. 95–96.

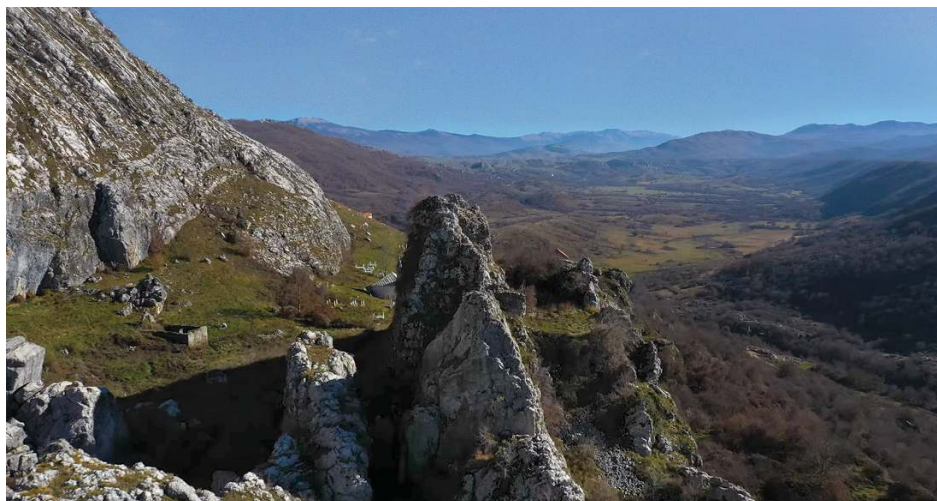
⁵³ M. Vego, *Naselja bosanske*, str. 26; D. Kovačević–Kojić, *Gradski život u Srbiji i Bosni*, str. 148.

⁵⁴ Ahmet Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine* (Mostar: Islamski kulturni centar, 2008.), str. 61; R. B. Pekić, Cernica u doba Kosača, str. 96.

⁵⁵ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 139–142, 192.

⁵⁶ D. Pinjuh i A. Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija*, str. 175.

⁵⁷ Isto, 173.

Slika 15. Ključ u pogledu sa sjeverozapada (A. Dohranović, 2023.)

Figure 15. Ključ, northwestern view

Tijekom XIX. st. Cernica postupno gubi na važnosti u korist susjednoga Gackog, tako da je ona danas tek maleno selo s nekoliko desetaka raštrkanih kuća duž makadamskoga puta, s kojim je povezana s ruševinama Ključa.

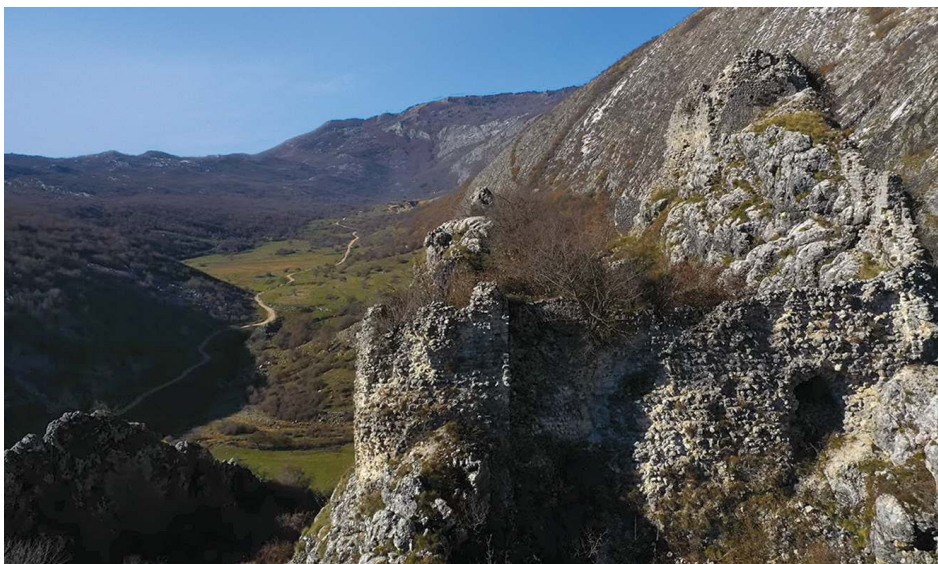
Godine 1885. rekognosciranje terena proveo je austrougarski inženjer Hugo Jedlička te je tom prigodom u Ključu, među ostalim, pronašao dva topa koja je dao prenijeti u Zemaljski muzej, gdje se i danas nalaze.⁵⁸ Potom se na Ključu ništa nije događalo do 2006. godine, kada su ostatci utvrde sa susjednom džamijom Staricom (džamija Ajnbeg-dede) i haremom proglašeni nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.⁵⁹

4. Arhitektonski sklop tvrdoga grada Ključa

Tvrdi grad (*castrum*) Ključ nalazi se na krajnjem sjeverozapadnom rubu istoimenoga naselja, oko 3 km blago sjeverozapadno od Cernice te oko 8,5 km jugozapadno od Gacka u Hercegovini. Njegovi ostatci leže na južnim padinama planine Babe, pod Rudim brdom, na tri strma kamena grebena te prostoru između njih, koji oblikuju dvije prirodne kamene stepenice na kojima leže ruševine utvrde.

⁵⁸ R. S. Delić, Dva stara natpisa, str. 502.

⁵⁹ Odluka, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2565 (pristup ostvaren 25. III. 2025.)

Slika 16. Gornji grad Ključa u pogledu s istoka (A. Dohranović, 2023.)
Figure 16. Upper Town of Ključ, eastern view

To je bio srednje velik obrambeno-stambeni kompleks, dimenzija oko 87 m × 56 m. Sastoji se od Gornjega grada položenog na višoj stepenici između sjevernoga i srednjega grebena te Donjega grada na nižoj stepenici, smještenoga između srednjega i južnoga grebena. Međusobno su ove dvije cjeline bile povezane manjim vratima, smještenima uz jugoistočni ugao Gornjega grada.

Sa zapadne strane prilaz Gornjem i Donjem gradu bio je zatvoren s trima usporednim potpornim zidovima ili bedemima (ukupno šest), koji su omogućili oblikovanje po tri terase ispod svake cjeline utvrde. Kod Gornjega grada, zbog velike strmine, potporni zidovi ili bedemi nalaze se jedan blizu drugoga, dok su kod Donjega grada podignuti na gotovo dvostruko većoj udaljenosti. Strmina ispod ovih potpornih zidova ili bedema naziva se *Šuplji val* i danas je u cijelosti prekrivena ostatcima kamene građe otpale s kamenih struktura Ključa. Podno padine nalazi se jaruga zvana *Viline pećine*, koja se u proljeće puni vodom.

Gornji grad

Najbolje sačuvana arhitektonska cjelina čitavoga ključkoga kompleksa je Gornji grad. To je dugačko i usko utvrđenje nepravilna trapezoidnoga, gotovo pravokutnoga tlocrta, dimenzija oko 56 m × 24 m. Sa sjeverne i južne strane njegovi se bedemi u cijelosti naslanjaju na strme grebene. Između njih oblikovan je ravni plato, koji je sa zapadne i istočne strane bio pregrađen bedemima. Sjeverna i južna strana Gornjega grada također je bila zatvorena bedemima, koji su, zbog velike strmine koja se pru-

žala ispod njih, vjerojatno bili podignuti samo kao prsobran s kruništem. Nije bilo potrebe za gradnjom viših i debljih bedema.

Za razliku od njih, bedemi Gornjega grada sa zapadne i istočne strane morali su biti viši i deblji. Dok su se od zapadnoga bedema očuvali tek kraći fragmenti uz sjeverozapadni i jugozapadni ugao, istočni bedem gotovo je u cijelosti očuvan u svojoj punoj visini. Razlog tome leži u činjenici što je on, zbog svoje okrenutosti u smjeru odakle je pristup utvrdi najlakši, tijekom prošlosti bio nekoliko puta obnavljan i proširivan, tako da mu ukupna debljina danas iznosi oko 3,5 m. Na njegovu vrhu gotovo je u cijelosti očuvana stražarska staza s prsobranom prosječnom visokim oko 1 m. Na veduti Ključa iz XIX. st. prsobran je bio otvoren puškarnicama različitih oblika i veličina, s kružnim, četverokutnim i trokutastim otvorima, no one su u međuvremenu u većem broju propale usred urušavanja.

U sjevernome dijelu istočnoga bedema nalazi se glavni ulaz u Gornji grad. To je manji otvor sa segmentnim nadvojem, visok 1,70 m i širok 0,80 m. Izvorno je ulaz bio omeđen kamenim dovratnicima u ravnini prvotnih pročelja istočnoga bedema. No zbog kasnijega proširivanja bedema s obiju strana, kameni okvir vrata našao se uvučen u nj, oko 1,45 m s vanjske i oko 1,28 m s unutrašnje strane.

Vrlo je izgledno da se ovim vratima pristupalo od džamije vrlo strmom stazom, ostatci koje se danas dijelom naslućuju u konfiguraciji terena. S obzirom na veliku strminu terena i skučenost prostora ispred vrata, koja su izvorno bila nešto uzdignuta iznad tla, na temelju analogija možemo pretpostaviti da im se nije pristupalo pokretnim mostom, već preko podesta koji je ležao na drvenoj konstrukciji.⁶⁰

U jugoistočnome uglu Gornjega grada manja je kula pravokutnoga tlocrta, dimenzija oko 7 × 3,5 m, izbačena iz linije južnoga i istočnoga bedema. Izvorno je imala nekoliko etaža, a za osmanske vladavine bila je ispunjena zemljom i pretvorena u topovsku platformu.⁶¹

⁶⁰ Povišene ulaze nalazimo kod plemićkog grada Pake, Vrbovca kraj Huma na Sutli ili zagrebačkog Gradeca (ulaz na istočnome obrambenom zidu kraj Popova tornja). Vidi: Zorislav Horvat, Ulazi u burgove 12–15. stoljeća, *Prostor. Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam* 6(1998.) 1–2, str. 48; Marina Šimek, Utvrda Paka, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4 (2007.), str. 161–163; Zorislav Horvat i Tatjana Tkalčec, Arhitektura i arhitektonska plastika burga Vrbovca kraj Huma na Sutli, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 26 (2010.) 1, str. 181–218; Krešimir Regan, Plemićki grad Garić, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 4 (2011.), str. 37, bilj. 94; Hrvoje Kekez, Krešimir Regan, *Zrin. Srednjovjekovno sjelo Babonića i Zrinskih. Tvrdi grad, urbana aglomeracija i posjed* (Zagreb: Srednja Europa, 2020.), str. 88–92.

⁶¹ Ispunjavanje srednjovjekovnih kula nabijenom zemljom česta je pojava za vrijeme kasnog srednjeg vijeka i ranog novog vijeka na prostoru današnje Bosne i Hercegovine te Hrvatske. Đuro Basler, Konzervacija južnog tvrđave u Jajcu, *Naše starine*, 6 (1959), str. 121–134; Ivo Bojanovski, Sokol na Plivi, *Naše starine*, 13 (1972), str. 41–69; Isti, Ključ na Sani – srednjovjekovni grad, *Arheološki pregled*, 15 (1973), str. 100–105; Isti, Krupa na Uni, Krupa – srednjovjekovno i tursko utvrđenje, *Arheološki pregled*, 16

Sjeveroistočni ugao Gornjeg grada ojačan je s unutrašnje strane manjom pravokutnom građevinom (tzv. lažnom kulom), dimenzija 2 m × 1 m, kasnije uklopljenom u istočni bedem. Prema Deliću, postojale su još dvije takve građevine u sjeverozapadnome i jugozapadnome dijelu Gornjega grada.⁶²

Branič-kula Gornjega grada Ključa nalazi se na najvišem položaju utvrde, približno na sredini sjevernoga bedema. Podignuta je s njegove unutrašnje strane kao masivno zidana višekatna građevina kvadratnoga tlocrta, dimenzija približno 8 m × 8 m, od koje su očuvane podrumska i prizemna etaža. Gradska cisterna nalazi se zapadno od branič-kule, tik uz sjeverni bedem. S obzirom na veliku strminu grebena na kojoj branič-kula leži, njoj se vrlo vjerojatno pristupalo stepeničastom stržarskom stazom sjevernoga bedema.

Od ostalih struktura Gornjega grada osobito je zanimljiva kamena stolica uklesana u stijenu oko 8 m od njegova sjeveroistočnoga ugla, nedaleko glavnoga ulaza: široka je 1,10, naslon je visok 0,55 m, a sjedište 0,45 m.⁶³ Od zemlje je ova stolica uzdignuta oko pola metra.⁶⁴

Donji grad

Na nižoj kamenoj terasi južno od Gornjega grada smjestio se Donji grad. To je bilo veliko utvrđeno dvorište, dimenzija oko 56 m × 50 m, koje je sa zapadne, južne i istočne strane bilo opasano bedemima, dok ga je sa sjeverne strane zatvarao strmi kameni greben na kojem leži Gornji grad.

Za razliku od Gornjega grada, od nekadašnjih bedema Donjega grada nije se gotovo ništa očuvalo, izuzev kraćih fragmenata južnoga i istočnoga zida uz jugoistočni ugao u visini od približno 1 m. Vrlo je vjerojatno da su se ti dijelovi bedema Donjega grada bolje očuvali jer su oni zbog lagana pristupa ovom dijelu utvrde bili zidani deblje nego južni i zapadni bedem. Isto je tako moguće da je iz istih razloga ispred istočnoga bedema Donjega grada bio iskopan obrambeni jarak preko kojega je mogao voditi podizni most.

(1974), str. 129–132; Isti, Bočac, Dabrac, Mrkonjić–Grad – srednjovjekovno i tursko utvrđenje, *Arheološki pregled*, 19 (1977), str. 111–114; Isti, Dobor u Usori, *Naše starine*, 14–15 (1981), str. 11–37; Isti, Neki rezultati proučavanja srednjovjekovnih gradova u Bosni s posebnim osvrtom na transformaciju burga u artiljerijsku tvrđavu, *Naše starine*, 18–19 (1989), str. 109–118; Krešimir Regan, *Bosanska kraljica Katarina*, str. 106–107; Krešimir Regan, Gornji grad kninske tvrđave, u: *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2014.), str. 486–487.

⁶² S. R. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23 (1911), str. 485–502;

⁶³ Š. Bešlagić, *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne*, str. 54.

⁶⁴ Isto.

S obzirom na veliku površinu dvorišta Donjega grada, u njemu su se vrlo vjerojatno nalazile građevine gospodarskoga sadržaja, poput staja, skladišta, različitih radionica (kovačnica, kuhinja), kao i građevine u kojima je boravila posada utvrde i služinčad. Prema Deliću, Donji grad je s Gornjim gradom bio povezan stepeništem i manjim vratima na južnome bedemu Gornjega grada, tik uz jugoistočnu kulu.⁶⁵

5. Srednjovjekovna stolica, džamija i kula

Izvan arhitektonskoga sklopa tvrdoga grada (*castruma*) Ključa nalaze se u nekadašnjem ključkom podgrađu još tri građevine iz kasnoga srednjeg vijeka i razdoblja rane vladavine Osmanlija. To su još jedna kamena stolica, džamija i kula.

Najstarija među njima kamena je stolica smještena oko 100 m jugoistočno od utvrđenja, na lokalitetu *Stoca*, koji je vjerojatno dobio ime po ovoj stolici.⁶⁶ Bešlagić je naziva »kamena stolica kralja Sandalja«.⁶⁷ To je stolica isklesana iz jednoga vapnenačkog bloka, s pravokutnim sjedištem dimenzija 0,70 m × 0,45 m, okomitim naslonom za leđa ukrašenim frizom od pet šesterolisnih rozeta okruženih vijencima i kosim naslonima za ruke. Na naslonu iznad rozeta također je uklesan friz, koji čini isklesana vrpca s lozicama i trolisnim izdancima.⁶⁸ Nasloni za leđa i ruke široki su oko 0,2 m, dok je sjedište bilo uzdignuto oko 0,40 m iznad tla.⁶⁹ Navodno je na ovom mjestu postojala još jedna kamena stolica, koja je u nepoznato doba bačena niz liticu.

Na padini sjeverozapadno od Gornjega grada nalazi se džamija zvana *Starica*, *džamija Ajnebeg-dede* ili *džamija ključkih kapetana*, podignuta oko 1560. od dizdara Ajnebega ili Ajnebeg-dede na lokalitetu *Begova bašća*.⁷⁰ Za rata u Bosni i Hercegovini ona je 1992. godine bila zapaljena, 2002. godine obnovljena te ponovno iste godine minirana. Danas je ponovno u cijelosti obnovljena te spada u najzanimljivije spomenike osmanske arhitekture u istočnoj Hercegovini.

Sagrađena je kao manja jednodobna građevina pravokutnoga tlocrta, dimenzija 10 m × 10 m, s četverostrešnim krovom i kamenom munarom na spoju sjeverozapadnoga i jugozapadnoga zida. Ulaz u džamiju nalazi se na sredini sjevernoga

⁶⁵ R. S. Delić, Dva stara natpisa, str. 485–502.

⁶⁶ Š. Bešlagić, *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne*, str. 54.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isti, str. 55.

⁶⁹ Isti, str. 54–55.

⁷⁰ H. Hasandedić, *Muslimanska baština*, str. 199–201.

Slika 17. Džamija (K. Regan, 2024) / Figure 17. Mosque

zida. Ispred džamije nalazi se manji harem, a istočno od džamije prostrani harem, u kojemu su ukopani nekadašnji ključki kapetani.

U ključkom podgrađu je u vrijeme posjeta Delića 1911. godine bila sačuvana još i kula ključkih kapetana.⁷¹ To je bila masivno zidana trokatna građevina pravokutna tlocrta. Bila je zidana od sitna nepravilna kamena, dok su joj uglovi bili ojačani glatko klesanim većim kvadrima. Na vrhu kule nalazio se četverostrešni krov s duljim sljemenom. Prizemlje i katovi kule bili su premošteni drvenom konstrukcijom, dok su pročelja drugoga i trećega kata otvorena su uskim pravokutnim prozorima. Danas je kula ruševina.

6. Ključka aglomeracija u kasnome srednjem vijeku

Sačuvani pisani i slikovni izvori, materijalni ostatci te prirodne osobitosti terena ključke mikroregije omogućuju u određenoj mjeri rekonstrukciju izgleda Ključa u srednjem vijeku te analizu njegovih središnjih funkcija.⁷² No zbog njihove malobroj-

⁷¹ S. R. Delić, Dva stara natpisa, str. 497.

⁷² O središnjim funkcijama naselja u srednjem vijeku vidi: Nada Klaić, Prilog pitanju postanka slavonskih varoš, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta* 3(1955.), str. 41–59; Pavao Andelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja*, Poseban otisak *Glasnika Zemaljskog muzeja »Arheologija«*, br. 18 (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1963.), str. 173–191; Walter Christaller, *Central Places in Southern Germany* (Englewood Cliffs: Prentice–Hall, 1966.); Walter Christaller, *Die zentralen Orte in Sueddeutschland* (Darmstadt: Wissenschaft liche Buchgesellschaft , 1968.); Neven Budak, *Gradovi Vараždinske županije u srednjemu vijeku* (Zagreb–Koprivnica: Nakladnička kuća »Dr. Feletar«, 1994.), str.

nosti teško je rekonstruirati sve funkcije, a još manje izgled koje je ova aglomeracija mogla imati. Ipak, najznačajnije središnje funkcije Ključa svakako su bile obrambena, administrativna i trgovačko-obrtnička.

Glavna funkcija tvrdoga grada Ključa bila je zaštita Dubrovačkoga, Drinskoga ili Trebinjskoga puta. No on se nije nalazio na samoj trasi toga puta, već je bio izmješten oko 3 km prema zapadu od njega. Do njega se dolazi cestom ili putem iz Cernice, u kojoj se ova cesta spajala s već spomenutim putem koji je iz Dubrovnika vodio preko Trebinja i Cernice u Podrinje.

Osim obrambene, tvrdi grad Ključ imao je i dvostruku administrativnu funkciju. Na višoj razini on je bio, uz tvrdi grad Blagaj na Buni, glavno sjedište veleposjeda obitelji Kosača u XV. st. na području srednjovjekovnoga Bosanskoga Kraljevstva, što mu je svakako davalo na značaju i ugledu. Na nižoj razini on je bio sjedište istoimenoga vlastelinstva, koje se spominje u vladarskim ispravama iz 1448. i 1454. godine.⁷³ Je li to vlastelinstvo bilo manje površine te obuhvaćalo samo područje današnje ključko-cerličke udoline, kao što je to slučaj s jednako malim vlastelinstvom kraljevskoga tvrdoga grada Bobovca,⁷⁴ ne može se nažalost ničim argumentirati, ali se isto tako ne može u potpunosti ni isključiti jer u prilog ovakvu razmišljanju svakako ide konfiguracija terena. Naime, tvrdi grad Ključ leži u središtu udoline, koja je sa svih strana omeđena strmim padinama te predstavlja u potpunosti fizički zatvorenu zasebnu mikroregiju, koja se s juga naslanja na veću gatačku regiju. U nju se može ući jedino s istočne strane, odnosno kroz današnju Cernicu. O administrativnoj ulozi Ključa u kasnome srednjem vijeku dodatno svjedoče ostatci dviju u kamen urezanih stolica/prijestolja kraj tvrdoga grada Ključa.⁷⁵

Kako se na prostoru tvrdoga grada Ključa spominje njegovo podgrađe pod imenom Podključ, možemo pretpostaviti da je ovo naselje imalo trgovačko-obrtničku funkciju. Ono se razvilo pod ili u neposrednoj blizini utvrde po kojoj nosi ime. Razvoj ovakvih naselja podno srednjovjekovnih utvrda uobičajena je pojava za čita-

38; Kubinyi, Andras, »Varoshalozat a keső kozerpatmedenceben«, *Tortenelemi szemle* 46 (2004.), br. 1–2, str. 12–16; Danijel Jelaš, *Rekonstrukcija srednjovjekovne urbane mreže Vukovske županije na temelju analize centralnih funkcija*, doktorski rad (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.), str. 21–71; H. Kekez, K. Regan, *Zrin*, str. 113–130; Hrvoje Kekez, Krešimir Regan, *Srednjovjekovna Dubica. Orisi grada na obalama rijeke Une* (Zagreb: Naklada BREZA, Hrvatsko katoličko sveučilište, Sisačka biskupija, 2022.), str. 119–151.

⁷³ M. Vego, Tri povelje o posjedima, str. 470–472, 473–486.

⁷⁴ Ivo Bojanovski, Stari grad Bobovac i njegova konzervacija, *Naše starine*, 8 (1962), str. 88; Anđelić Pavao, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, (Sarajevo: IRO »Veselin Masleša«, 1973.), str. 30–33.

⁷⁵ Uz ove dvije sačuvane spominje se još i treća kamena stolica, koja danas nije sačuvana. Š. Bešliagić, *Kamene stolice*, str. 52–55.

Slika 18. Džamija (K. Regan, 2024.) / Figure 18. Mosque

vu srednjovjekovnu Europu.⁷⁶ U njima je isprva živjela samo služinčad utvrde (kuhari, konjušari, obitelji vojnika, kovač itd.), no kasnije se u njima nastanjuju trgovci i obrtnici, što je omogućilo uspostavu složenijega društvenog ustrojstva u njima te razvoj samoga naselja u više stupnjeve.⁷⁷

Iako nam dokumenti jasno bilježe postojanje ključkoga podgrada, problem leži u tome što niti jedan srednjovjekovni dokument ne bilježi u njem bilo kakvu gospodarsku aktivnost. Ona se na ključkome vlastelinstvu u cijelosti odvijala u Cernici, o čemu svjedoči mnoštvo isprava i drugih izvora.

Stoga se na ovome mjestu postavlja pitanje što je ključko podgrađe i gdje se ono nalazilo? Je li je to bilo samostalno naselje neposredno na padinama uz tvrdi grad Ključ, gdje se i danas nalazi suvremeno vikend naselje s džamijom Ajnebegdede ili Staricom te haremom, ili je ono ležalo na nekome drugom mjestu?

Čini se da rješenje ovog problema trebamo tražiti u dvjema dubrovačkim ispravama iz 1465. godine,⁷⁸ u kojima jasno stoji da se tvrdi grad Ključ nalazi u Cer-

⁷⁶ Bruno Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća*, 2. (Zagreb: Školska knjiga 1995), str. 71–104.

⁷⁷ Na području zahvaćenom Sigismundovom reformom, naselja se dijele na nekoliko stupnjeva, od nižeg prema višem. *villa, libera villa, opidum, civitate*. O statusu srednjovjekovnih naselja vidi još: Kekez, Hrvoje i Krešimir Regan, *Zrin*, str. 113–114; Isti, *Srednjovjekovna Dubica. Orisi grada na obalama rijeke Une* (Zagreb, Naklada Breza, 2022.), str. 109–118.

⁷⁸ S. Ćirković, *Stefan Vukčić Kosača*, str. 264.

nici. Ako se tvrdi grad Ključ nalazi u Cernici, onda nema sumnje da su Cernica i Podključ jedno te isto naselje. No kako je ono izgledalo?

Na ovo pitanje teško je dati odgovor jer su se na današnjem ključko-cerničkom prostoru sačuvale tek dvije srednjovjekovne građevine ili kompleksi toga nekadašnjeg naselja: tvrdi grad Ključ u istoimenome naselju na njegovu pretpostavljenoj zapadnom rubu, te ostatci manje crkve na lokalitetu *Crkvina* pod Makovim Valom u suvremenoj Cernici na pretpostavljenoj istočnom rubu srednjovjekovnog naselja.

Crkva je manja jednobrodna građevina s polukružnom apsidom, usmjerenom prema istoku. Od zapada prema istoku duga je oko 13 m, dok joj širina iznosi približno 7 m. Građena je od klesanoga kamena različite veličine, što upućuje na mogućnost da je za njezinu gradnju korištena građa neke starije građevine.⁷⁹ Ona je arheološki datirana na kraj XIV. ili početak XV. st., a dio istraživača pretpostavlja, temeljem lokalnih predaja, da ju je kao zadužbinu dala podići kneginja Jelena Lazarević, supruga Sandalja Hranića Kosače i kći kneza Lazara Hrebljanovića.⁸⁰ Uz crkvu se nalazi nekropola s 38 stećaka, među kojima je svakako najzanimljiviji onaj s ćiriličnim natpisom, posvećenim knezu Nikoli Raškoviću Drobnjaku.⁸¹

Analogijom s razvojem naselja na nekadašnjem prostoru Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva, kulturnom krugu kojega je pripadalo i Bosansko Kraljevstvo, možemo zaključiti da se srednjovjekovno ključko ili cerničko naselje razvijalo duž ceste koja se protezala od ključke utvrde do Dubrovačkoga drumu, zbog čega je ono imalo izrazito monocentrični linearni rast te pripada skupini srednjovjekovnih naselja koje karakterizira samo jedan smjer rasta u odnosu na jezgru, a to je u slučaju Ključa ili Cernice tvrdi grad Ključ.⁸²

Samo naselje nije se sastojalo od kompaktno izgrađenoga područja te neprekinutoga niza kuća, već je vrlo vjerojatno imalo najmanje dvije četvrti. Prva od njih mogla se oblikovati na strmim padinama jugozapadno od utvrde, nekih stotinjak metara niže od džamije, u predjelu *Stoci*, na mjestu gdje se danas nalazi suvremeno

⁷⁹ N. Mandić Studo, *Gacko kroz vjekove*, str. 202; <https://www.radiogacko.com/nastavljena-arheoloska-istrazivanja-u-cernici?script=lat> (pristup ostvaren 11. VIII. 2024); <https://radiotrebinje.com/vijest/arheolozi-u-cernici-kod-gacka-tragaju-za-zaduzbinama-kneginje-jelene-lazarevic?lang=lat> (pristup ostvaren 11. VIII. 2024); <https://bokanews.me/kod-gacka-pronadeni-ostaci-crkve-koju-je-sa-gradila-jelena-lazarevic/> (pristup ostvaren 11. VIII. 2024.).

⁸⁰ N. Mandić Studo, *Gacko kroz vjekove*, str. 203–204; R. Pekić, Zadužbina Jelene Lazarević, str. 371–38; E. Kurtović, Vlasi Drobnjaci i stećci, str. 303–316; Radmilo B. Pekić, Cernica u doba Kosača, str. 95–96.

⁸¹ R. Pekić, Zadužbina Jelene Lazarević, str. 371–384; E. Kurtović, Vlasi Drobnjaci i stećci, str. 303–316; R. B. Pekić, Cernica u doba Kosača, str. 95–96;

⁸² H. Kekez, K. Regan, *Zrin*, 138.

ključko, pretežito vikend-naselje, koje je ime Stoci dobilo prema srednjovjekovnoj kamenoj stolici uklesanoj u stijenu.⁸³ Istočno od kuća u Stocima nalaze se ostatci kule ključkih kapetana.⁸⁴ S obzirom na blizinu utvrde, možemo pretpostaviti da su u ovo-me dijelu srednjovjekovne Cernice ili Ključa živjeli podanici utvrde koji su profesionalno bili vezani uz funkcioniranje utvrde (služinčad, kovači, konjušari, uzgajivači hrane itd.), dok su se u vrijeme osmanske vladavine na tome području nalazile kuće posadnika ključke utvrde. Za njihove vjerske potrebe kraj tvrdoag grada Ključa oko 1560. podignuta je džamija Ajnebeg-dede.

Druga gradska četvrt oblikovala se na spoju Dubrovačkoga puta i ceste koja je ovaj put povezivala s tvrđim gradom (*castrumom*) Ključem. Trasa Dubrovačkoga puta još uvijek je vidljiva i prohodna kod Hanove glavice u samoj Cernici.⁸⁵ Ova je četvrt imala gospodarski karakter s kućama cerničkih obrtnika i trgovaca, uključujući i pripadnike dubrovačke kolonije. S obzirom na to da se Cernica nalazi na nešto povišenome mjestu u odnosu na suvremenu cestu Trebinje–Gacko,⁸⁶ možemo pretpostaviti da je zbog konfiguracije terena ovo naselje moglo i u kasnome srednjem vijeku imati taj isti položaj. Stoga ne čudi da se područje Cernice u predjelu Ćucenica, na spoju nekadašnjega Dubrovačkog puta i ceste koja vodi prema ostacima tvrdoga grada Ključa, i danas naziva toponimima *Grad* i *Čaršija*.⁸⁷ Temeljem ovoga toponima možemo pretpostaviti da se upravo ovdje nalazio srednjovjekovni trg ili tržni prostor u obliku svojevrsnoga ljevkastog proširenja, karakterističnoga za srednjovjekovna naselja.⁸⁸ Prema Hasandediću, za osmanske uprave u tom se dijelu Cernice nalazila čaršija s džamijom, mektebom, mederesom, tekijom, hamamom, karavansarajem, Kadinom česmom te 18 dućana, dok se na Hanskoj Glavici nalazio han.⁸⁹

⁸³ H. Hasandedić, *Muslimanska baština*, str. 201.

⁸⁴ Isto,

⁸⁵ D. Piljuh i A. Vlašić, *Tragom Evlije Čelebija*, str. 175, bilj. 681. i sl. 39.

⁸⁶ Stari je put kroz Cernicu bio u funkciji sve do 1971., kada je izgrađena nova trasa magistralnog puta Bileća–Gacko, a koja je zaobišla Cernicu s istočne strane te danas prolazi kroz naselje Stepen. N. Mandić Studo, *Gacko kroz vjekove*, str. 200.

⁸⁷ Radmilo B. Pekić, Cernica u doba Kosača, str. 76.

⁸⁸ Ratko Vučetić, *Prostorni razvoj privilegiranih srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnoj hrvatskoj do kraja 18. stoljeća* (doktorska disertacija) (Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2005), str. 1–30; H. Kekez, K. Regan, *Zrin*, 138–144;

⁸⁹ H. Hasandedić, *Muslimanska baština*, str. 189–197.

7. Zaključak

U dokumentima se tvrdi grad Ključ prvi put spominje 1410. u vlasništvu Sandalja Hranića Kosače, iz čega slijedi da je ova utvrda sagrađena najkasnije krajem XIV. ili početkom XV. st. Jesu li ga sagrađile Kosače kako bi osigurale Cernicu kao vrlo važno trgovačko-obrtničko središte na ključnoj srednjovjekovnoj prometnici koja je kroz Kosačine zemlje povezivala Dubrovnik sa Srbijom, ne može se pouzdano argumentirati, ali se ta pretpostavka isto tako ne može u potpunosti ni isključiti.

Iako to razmišljanje, bez arheoloških iskopavanja zasad nije moguće potvrditi, ipak nekoliko činjenica svjedoči o kasnijoj gradnji Ključa. U prvome redu riječ je o njegovu vrlo kasnom spomenu u izvorima. Drugo, njegov se prvi spomen poklapa s prerastanjem važnosti Cernice iz obične karavanske postaje u važno trgovačko-obrtničko središte. A taj rast se događa upravo za vladavine Kosača, koji su zagospodarili istočnom Hercegovinom najkasnije tijekom posljednjega desetljeća XIV. st.

Premda su Osmanlije još u ljeto 1465. godine uspjele osvojiti velike dijelove današnje istočne i središnje Hercegovine, posada Ključa odbila se predati te je uspijevala braniti ovu utvrdu sve do 1468. godine, kada je svaki daljnji otpor postao uzaludan.⁹⁰ Jedan od glavnih razloga uspješne obrane Ključa tijekom gotovo tri godine jest njegova povoljna konfiguracija terena. Naime, uska i duga cernička udolina, sa svih strana okružena ili zatvorena visokim brdima ili planinama, te samo jednim ulazom, samodostatna je mikroregija koju je bilo lako braniti.

U prvim stoljećima osmanske vladavine Ključ je izgubio na geostrateškoj vrijednosti jer se našao duboko u osmanskome zaleđu. No na važnosti je ponovno dobio nakon što su Mlečani u Velikome (Bečkom) ili Morejskome ratu (1693–99) zaposjeli velike dijelove današnje Dalmacije, čime je Ključ praktično postao pograničnom utvrdom prema mletačkome posjedu. Zbog toga je on prije 1705. godine postao sjedištem istoimene kapetanije, ukinute tek 1835. godine. Nasljedni ključki kapetani bili su članovi obitelji Tanović, koja si je podno bedema Ključa, u predjelu Stoci, sagrađila stambenu kulu.

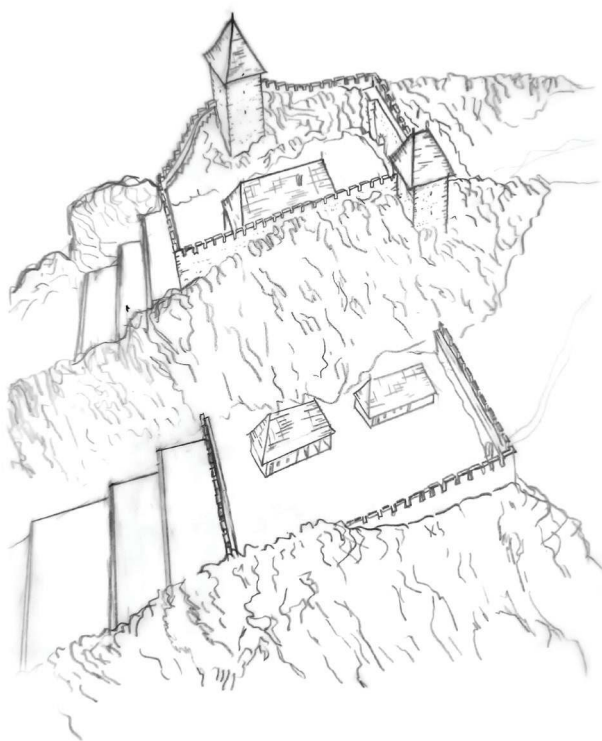
I nakon ukidanja kapetanije, u Ključu je nastavila boraviti osmanska posada, koja je utvrdu naposljetku napustila između izbijanja bosanskohercegovačkog ustanka 1875. i austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. Zbog njegove slabe očuvanosti u odnosu na Gornji grad, moguće je da je Donji grad bio napušten prije Gornjega grada, te da su njegovi bedemi tijekom XIX. st. bili sustavno razgrađivani radi građe za podizanje kuća i drugih objekata u blizini utvrde.

⁹⁰ Đ. Tošić, *Trebinjska oblast*, str. 133.

Godine 2005. tvrđi grad Ključ je sa susjednom džamijom proglašen nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, što je prvi korak u njegovoj revitalizaciji.

Tvrđi grad Ključ bio je sjedište manje urbane aglomeracije, koja se vrlo vjerojatno sastojala od dvaju naselja ili četvrti. Prvo je podgrađe, zvano Podključ, koje se oblikovalo na strmim padinama jugozapadno od utvrde, nekih stotinjak metara niže od džamije, u predjelu *Stoci*, na mjestu gdje se danas nalazi suvremeno ključko, pretežito vikend-naselje. Drugo naselje ili četvrt oblikovalo se tijekom razvijenoga srednjega vijeka pod imenom Cernica na spoju Dubrovačkoga puta i ceste koja je ovaj put povezivala s tvrđim gradom. Zbog važnosti ovoga naselja potkraj srednjeg vijeka, njegovo se ime proširilo i na prostor oko utvrde Ključ, za koju se govorilo da se nalazi u Cernici.

Od svih srednjovjekovnih cjelina Ključa najbolje se sačuvao tvrđi grad (*castrum*). Njegovi ostatci leže u suvremenom naselju Ključ, na dvije kamene stepenice koje tvore tri duga i usporedna kamena grebena, između kojih su manje zaravni tako da je prilaz utvrđi bio moguć samo s istočne ili zapadne strane.

Slika 19. Ključ, hipotetska rekonstrukcija (autor: K. Regan)
Figure 19. Ključ, hypothetical reconstruction (author: K. Regan)

Sudeći prema njegovim ostatcima i slikovnim izvorima, utvrdu Ključ možemo opisati kao srednje velik srednjovjekovni obrambeno-stambeni kompleks vrlo pravilna, gotovo pravokutnoga tlocrta. Ova utvrda sastojala se od manje jezgre (Gornjega grada) peterokutnoga, gotovo pravokutnoga tlocrta u sjevernom, najvišem dijelu kompleksa, te utvrdenoga podgrada (Donjega grada) u južnome dijelu utvrde.

Zbog konfiguracije terena na kojem leže ostatci tvrdoga grada njegov je tlocrtni oblik iznimno razveden po visini, tako da razlika između najvišega i najnižega dijela utvrde iznosi više od 70 m. Sama branič-kula bila je podignuta na najvišem položaju utvrde, stoga je Ključ morao ostavljati dojam još višega kompleksa nego što je bio.

Iako bez stručnoga snimanja arhitektonskih ostataka Ključa i arheoloških istraživanja nismo u mogućnosti izraditi potpuniju sliku njegova izgleda s kraja srednjega vijeka i tijekom čitavoga novog vijeka, temeljem njegove usporedbe sa sličnim kompleksima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, možemo pretpostaviti da nije bio podignut odjednom, već da je imao najmanje tri, a moguće i četiri građevinske faze.

Prvoj fazi pripadali bi ostatci Gornjeg grada (XIV. st.), drugoj fazi ostatci Donjega grada (XV. st.), dok bismo treću građevinsku fazu široko datirali u vrijeme vladavine Osmanlija nad ovim utvrđenjem (XV–XIX. st.), tijekom kojega su srednjovjekovne građevinske strukture temeljito prilagođene ratovanju vatrenim oružjem ojačavanjem postojećih bedema te ispunjavanjem srednjovjekovnih kula nabijenom zemljom kako bi lakše podnijele udare topovskih kugli te izgradnja prsobrana otvorenih puškarnicama. S obzirom na slabu sačuvanost Donjega grada te staroga prikaza ostataka utvrde iz XIX. st., moguće je da je Donji grad u zadnjim stoljećima osmanske vladavine bio napušten i prepušten propadanju, dok su osmanske vlasti u to vrijeme nastavile održavati samo Gornji grad u funkciji manje vojarne.

U tome je stanju tvrdi grad (*castrum*) Ključ dočekaio prvu polovicu XIX. st., kada osmanska vojska napušta većinu takvih kompleksa u Bosni i Hercegovini jer su u suvremenoj ratnoj doktrini ovakva uporišta izgubila svaku geostratešku i obrambenu vrijednost, a njihovo održavanje iziskivalo je velika materijalna sredstva. Od tada je ova utvrda prepuštena zubu vremena te s godinama njezini zidovi sve više propadaju. Njezino se propadanje, zahvaljujući mnogobrojnim fotografijama nastalima tijekom XX. st., najbolje može pratiti na branič-kuli i istočnome bedemu Gornjega grada.

IZVORI

Arhivski izvori

HR-DADu-21, fond: Tužbe kaznenih djela (*Lamenta de criminali*), serija: Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada (*Lamenta de foris*).

HR-DADu-15, fond: Razni zapisi Dubrovačke kancelarije (*Diversa Cancellariae*).

Objavljeni izvori

Aličić, Ahmet, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*. Mostar: Islamski kulturni centar, 2008.

Čelebi, Evlija *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: IRO »Veselin Masleša«, 1979.

Fermentžin, Euzebije, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 923 usque ad annum 1752*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1892.

Ljubičić, Šime, *Listine o odnošajih između južnog slavenstva i Mletačke republike*, sv. VI. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1878.

LITERATURA

Andrić, Marta. 2018. Polazište hrvatskog prijevoda Putopisa Evlije Čelebija, *Filologija*, 71, str. 1–23.

Andelić, Pavao. 1963. *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja*, Poseban otisak *Glasnika Zemaljskog muzeja »Arheologija«*, br. 18. Sarajevo: Zemaljski muzej, str. 173–191.

Andelić, Pavao. 1973. *Bobovac i Kraljeva Sutjeska. Stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. Sarajevo: IRO »Veselin Masleša«.

Basler, Đuro. 1959. Konzervacija južnog tvrđave u Jajcu, *Naše starine*, 6, str. 121–134.

Bešlagić, Šefik. 1985. *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

Bojanovski, Ivo. 1972. Sokol na Plivi, *Naše starine*, 13, str. 41–69.

Bojanovski, Ivo. 1973. Ključ na Sani – srednjovjekovni grad, *Arheološki pregled*, 15, str. 100–105.

Bojanovski, Ivo. 1974. Krupa na Uni, Krupa – srednjovjekovno i tursko utvrđenje, *Arheološki pregled*, 16, str. 129–132.

Bojanovski, Ivo. 1977. Bočac, Dabrac, Mrkonjić–Grad – srednjovjekovno i tursko utvrđenje, *Arheološki pregled*, 19, str. 111–114.

Bojanovski, Ivo. 1981. Dobor u Usori, *Naše starine*, 14–15, str. 11–37.

Bojanovski, Ivo. 1998. Neki rezultati proučavanja srednjovjekovnih gradova u Bosni s posebnim osvrtom na transformaciju burga u artiljerijsku tvrđavu, *Naše starine*, 18–19, str. 109–118.

Budak, Neven. 1994. *Gradovi Varaždinske županije u srednjemu vijeku*. Zagreb–Koprivnica: Nakladnička kuća »Dr. Feletar«.

Christaller, Walter. 1966. *Central Places in Southern Germany*. Englewood Cliffs: Prentice–Hall, 1966.

Christaller, Walter. 1968. *Die zentralen Orte in Sueddeutschland*. Darmstadt: Wissenschaft liche Buchgesellschaft.

Ćirković, Sima. 1964. *Historija srednjovjekovne Bosanske države*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Ćirković, Sima. 1964. *Stefan Vukčić Kosača*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

Ćošković, Pejo, Kosače, Vlatko Vuković. 2009. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 660–661.

Ćošković, Pejo, Kosače, Sandalj Hranić. 2009. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 661.

- Delić, Stevan R. 1911. Dva stara natpisa iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23, str. 485–502.
- Dinić, Mihailo. 1978. Zemlje hercega Svetog Save, u: *Srpske zemlje u srednjem vijeku*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Dugački, Vlatka i Krešimir Regan (ur.). 2018. *Hrvatski povijesni atlas*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Glavaš, Tihomir i Anđelko Zelenika. 1988. Ključ, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, str. 147.
- Hasandedić, Hivzija. 1990. *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*. Sarajevo: Meših Islamske zajednice, El-Kalem.
- Horvat, Zorislav. 1998. Ulazi u burgove 12–15. stoljeća, *Prostor. Znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 6, 1–2, str. 41–46.
- Horvat, Zorislav i Tkalcćec, Tatjana. 2010. Arhitektura i arhitektonska plastika burga Vrbovca kraj Huma na Sutli, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 26, 1, str. 181–218.
- Jelaš, Danijel. 2018. *Rekonstrukcija srednjovjekovne urbane mreže Vukovske županije na temelju analize centralnih funkcija* (doktorski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Kekez, Hrvoje i Krešimir Regan. 2020. *Zrin. Srednjovjekovno sjelo knezova Babonića i Zrinskih/Tvrđi grad, urbana aglomeracija i posjed*. Zagreb: Srednja Europa.
- Kekez, Hrvoje i Krešimir Regan. 2022. *Srednjovjekovna Dubica. Orisi grada na obalama rijeke Une*. Zagreb: Naklada Breza.
- Klaić, Nada. 1955. Prilog pitanju postanka slavonskih varoš, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, 3, str. 41–59.
- Kovačević-Kojić, Desanka. 1978. *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: IRO »Veselin Masleša«.
- Kovačević-Kojić, Desanka. 1987. Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine (Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države* (ur. Enver Redžić). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Kovačević-Kojić, Desanka. 2007. *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV – XV)*. Beograd: Historijski institut Beograd.
- Kreševljaković, Hamdija. 1954. Stari hercegovački gradovi, *Naše starine*, 2, str. 9–22.
- Kreševljaković, Hamdija. 1980. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kubinyi, Andras. 2004. Varoshalozat a keső kozerpatmedenceben, *Tortelenelmi szemle*, 46, br. 1–2, str. 12–16.
- Kurtović, Esad, Kosače Sandalj Hranić. 2009 *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 661–662.
- Kurtović, Esad. 2009. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kurtović, Esad. 2016. Vlasi Drobunjci i stećci (Crtice o Nikoli Raškoviću i njegovim nasljednicima), *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, knj. 44. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, str. 303–316.
- Latinčić, Dubravka i Krešimir Regan. 2023. Tvrdi grad Proložac (Badnjevice), u: *Mislina i pogledima s harnošću Mati Ujeviću (1901. – 1967.)* (ur. Marija Jović, Krešimir Gudelj i Josip Lasić). Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 471–517.
- Leksikon utvrda Hrvatske – srednji i rani novi vijek*. 2024. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Mandić Studo, Novak. 1985. *Gacko kroz vjekove. Prilozi istoriji Gacka*. Gacko: Skupština opštine Gacko.
- Milić, Bruno. 1995. *Razvoj grada kroz stoljeća*, 2. Zagreb: Školska knjiga.

- Pekić, Radmilo. 2014. Zadužbina Jelene Lazarević u Hercegovini, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, XLIV/1, str. 371–384.
- Pekić, Radmilo B. 2017. Cernica u doba Kosača, *Hercegovina*, 3, str. 69–98.
- Pinjuh, Dijana i Anđelko Vlašić. 2023. *Tragom Evlije Čelebija kroz Hercegovački sandžak*, Zagreb.
- Redžić, Husref. 2009. *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Regan, Krešimir. 2010. *Bosanska kraljica Katarina. Pola stoljeća Bosne (1425–1478)*. Zagreb: Naklada Breza.
- Regan, Krešimir. 2011. Plemićki grad Garić, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 4, str. 15–62.
- Regan, Krešimir. 2014. Gornji grad kninske tvrđave, u: *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, str. 463–495.
- Šabanović, Hazim. 1959. *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
- Šimek, Marina. 2007. Utvrda Paka, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 4, str. 161–163.
- Tošić, Đuro. 1998. *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*. Beograd: Historijski institut SANU, Posebna izdanja 30.
- Truhelka, Čiro. 1904. *Naši gradovi. Opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Naklada knjižare J. Studnička i dr.
- Vego, Marko. 1954. *Ljubuški. Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine*, sv. 5. Sarajevo: Zemaljski muzej u Sarajevu.
- Vego, Marko. 1957. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost.
- Vego, Marko. 1980. Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače, u: *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Svjetlost.
- Vučetić, Ratko. 2005. *Prostorni razvoj privilegiranih srednjovjekovnih gradova u sjeverozapadnoj hrvatskoj do kraja 18. stoljeća* (doktorska disertacija). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 1–30.
- Wenzel, Marin. 1965. *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: Veselin Masleša.

MREŽNI IZVORI

- Dohranović, Almedin, Ključ stari grad – Gacko, https://www.youtube.com/watch?v=TL_caNPbyy4 (pristupljeno 28. VI. 2024)
- grad. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22952> (pristupljeno 26. XI. 2022)
- grad. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=22953> (pristupljeno 26. XI. 2022)
- <https://www.radiogacko.com/nastavljena-arheoloska-istrazivanja-u-cernici?script=lat> (pristupljeno 11. VIII. 2024)
- <https://radiotrebinje.com/vijest/arheolozi-u-cernici-kod-gacka-tragaju-za-zaduzbinama-kneginje-jelene-lazarevic?lang=lat> (pristupljeno 11. VIII. 2024)
- <https://bokanews.me/kod-gacka-pronadeni-ostaci-crkve-koju-je-sagradila-jelena-lazarevic/> (pristupljeno 11. VIII. 2024)
- Komar, Goran, Ključ, <https://www.youtube.com/watch?v=VotoiclwBQ> (pristupljeno 28. VI. 2024)

Odluka o proglašenju nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine za Historijsko područje – Stari grad Ključ i Ključka džamija (Džamija Ajnebeg-dede, Džamija ključkih kapetana ili Starica) sa haremom u Ključu kod Gacka, Komisija/Povjerenstvo za Očuvanje Nacionalnih Spomenika, 2006. godina, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2565 (pristupljeno 5. III. 2023)

THE FORTIFIED TOWN (*CASTRUM*) OF KLJUČ

Krešimir Regan

The Miroslav Krleža Institute of Lexicography, Zagreb
kresimir.regan@gmail.com

ABSTRACT: Based on archival and field research, this study presents the remains of the fortified town (*castrum*) of Ključ in eastern Herzegovina. This medieval stronghold, whose traces, topographic position, and historical development are reinterpreted in accordance with recent research, is introduced to the academic community. As with many other medieval fortifications, there are no existing records regarding the time of its construction or the identity of its builders. Nevertheless, this fortification gained historical significance during the first three decades of the 15th century, when it served as the seat of the powerful Bosnian duke Sandalj Hranić. It continued to hold strategic importance under his nephew and successor, Duke Stjepan Vukčić Kosača, who also resided there frequently. Although mentioned by various authors in the context of the history of Herzegovina, the Kosača noble family, and other topics related to the region's medieval past, the fortress of Ključ has generally been devoted less scholarly attention than other fortifications in Herzegovina. The primary aim of this study is to reconstruct the historical development of the Ključ fortress by analysing written and visual sources as well as existing architectural remains. To achieve this, several key research questions are posed: Who were the builders of this fortification? What was the nature of its architectural development? What was its geostrategic role, particularly during the anti-Ottoman wars of the 1460s? And finally, what did the immediate surroundings of the Ključ fortress look like, given that historical sources mention two settlements in its vicinity?

The best-preserved part of the complex is the Upper Town, which includes two larger towers (a donjon and the southeastern tower), as well as the remains of three smaller, so-called »false« towers. In addition, the eastern rampart with the main entrance to the Upper Town has been preserved almost at its original height. The Ključ fortress was the centre of a smaller urban agglomeration, most likely composed of two distinct settlements or quarters. The first, known as Podključ, developed on the steep southwestern slopes below the fortress, approximately one hundred meters below the mosque, in the area of Stoci, where today a modern (mostly tourist) settlement exists. The second quarter emerged during the High Middle Ages under the name Cernica, situated at the intersection of the Dubrovnik road and the path connecting it to the fortress. Due to the importance of this settlement in the late Middle Ages, its name eventually came to designate the broader area around the Ključ fortress, which was often referred to as being located »in Cernica«.

Keywords: Ključ; fortification; Sandalj Hranić; Cernica; Middle Ages

Članci su dostupni pod licencijom Creative Commons: Imenovanje 4.0 međunarodna (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). Sadržaj se smije umnožavati, distribuirati, priopćavati javnosti, prerađivati i koristiti u bilo koju svrhu, uz obavezno navođenje autorstva i izvora.